

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 2-3 (32-33)

**м. Київ
2021**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (32–33) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2021. – 102 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

О.М. Майборода, П. Махцевіч (Польща),

І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор),

О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шумахер (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 5 від 22 жовтня 2021 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Меморіальний комплекс

© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сергій ДЕЙНЕКО

«ЗИМОВА ВІЙНА» (1939–1940 рр.) ОЧИМА ЖУРНАЛІСТІВ
 ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА» 5

РУХИ ОПОРУ

Микола МИХАЛЕВИЧ

СТВОРЕННЯ ТА БОЙОВІ ДІЇ КОРТЕЛІСЬКОГО
 ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ІМЕНІ ВОРОШИЛОВА В 1942 р. 19

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

Любава СИДОРЕНКО

ПРОПАГУВАННЯ ГЕРОЇЗМУ ТА МУЖНОСТІ В РОБОТІ КЛУБУ
 ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО
 ВИХОВАННЯ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ 37

НАУКА В МУЗЕЇ

Любов ЛЕГАСОВА, Наталя ФІЛАТОВА

ЛЮДСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ВТРАТИ ВІННИЧЧИНИ,
 КИЇВЩИНИ ТА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ В 1939–1945 рр.
 (ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМ ФОНДОМ ЗАГИБЛИХ) 49

Златко ЗЛАТАНОВ

НАУКОВА АТРИБУЦІЯ ВОГНЕПАЛЬНОГО ОЗБРОЄННЯ,
 СТРІЛЕЦЬКИХ ТА АРТИЛЕРІЙСЬКИХ БОЄПРИПАСІВ,
 ЯКІ НАДХОДЯТЬ ДО ФОНДОЗБІРНИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
 ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 62

Віта КОНІНА

ПАМ'ЯТЬ НА МАРГІНЕСАХ. ЯК ПАМ'ЯТАЮТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ
 В ОДНОМУ СЕЛІ (НА ПРИКЛАДІ с. ЧАПЛЯ ЛЕТИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ
 ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ) 89

НАШІ АВТОРИ 101

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2:070.481]:355.48(47:480)“1939/1940”

© *Сергій ДЕЙНЕКО*

«ЗИМОВА ВІЙНА» (1939–1940 рр.) ОЧИМА ЖУРНАЛІСТІВ ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА»

Радянський Союз активно використовував пропаганду для інформаційної обробки своїх громадян. Це дослідження присвячене маловідомій сторінці історії «Зимової» війни (1939–1940 рр.) – ролі радянської преси у висвітленні протистояння між СРСР та Фінляндією. У роботі особливу увагу приділено вивченню публікацій газети «Комсомольская правда». Вона мала статус всесоюзної молодіжної газети, була друкованим органом ЦК ВЛКСМ і відповідала за роботу з молоддю, найуразливішою перед пропагандою групою радянського суспільства. Вибір газети не випадковий, саме «Комсомольская правда» мала великий вплив на радянську молодь, зокрема й на тих, хто служив у Червоній армії. У роботі проаналізовано публікації цієї газети й визначено вплив військового протистояння між СРСР та Фінляндією на характер її контенту.

Ключові слова: «Зимова війна», пропаганда, газета «Комсомольская правда», контент.

«Зимова війна» між СРСР та Фінляндією, що тривала лише 105 діб, раз у раз привертає увагу дослідників. Уже, мабуть, не залишилося жодної сторінки цього конфлікту (битви, персоналії, економіка, геополітика), що не стала б предметом вивчення для істориків. Хоча поза увагою багатьох фахівців пройшли цікаві й малодосліджені аспекти, пов'язані з тими буремними подіями. Це, зокрема, й роль преси у висвітленні протистояння між двома державами.

Американський політолог і фахівець у галузі суспільної комунікації Г. Ласвелл (Ласвель) у своїй праці «Техника пропаганды в мировой войне», яка російською мовою побачила світ у 1920-х рр., наголошував, «...что необходимость для правительства управлять общественным мнением является неизбежным следствием всякой современной войны более или менее крупного масштаба. [...] Ведение войны, понимаемое как психологическая задача, может быть успешно лишь при соответствующем моральном уровне населения. [...] важная роль пропаганды заключается в том, чтобы возбуждать в гражданах своей страны ненависть к неприятелю...» [1, 27, 28, 31].

Радянський Союз не був винятком, він активно використовував пропаганду для інформаційної обробки власних громадян. У постановах РКП(б) було визначено завдання для преси щодо роботи з різними соціальними та віковими групами населення: жінками, молоддю, селянами. У першій половині 1920-х рр. у СРСР стали з'являтися, немов гриби після дощу, газети й журнали центрального та місцевого рівня. Саме тоді почали виходити журнали «Новый мир», «Октябрь», «Звезда», газети «Труд», «Пионерская правда», «Батрак», «Красная звезда», «Рабочая газета», «Комсомольская правда». І це якщо не враховувати місцевих видань. Хай не дивує така значна кількість періодики, кожен із цих ЗМІ був призначений для конкретної аудиторії і мав свою специфіку [2, 106; 3, 55].

Наприклад, за роботу з молоддю відповідало кілька видань, зокрема й «Комсомольская правда». Вона мала статус всесоюзної молодіжної газети й була друкованим органом ЦК ВЛКСМ. Створили її рішенням XIII з'їзду РКП(б) в 1924 р. Перший номер побачив світ у травні 1925 р., газета виходила шість разів на тиждень. «Большая советская энциклопедия» подає такі відомості про її цільове призначення: «В годы первых пятилеток направляла усилия молодёжи на социалистическое строительство, [...] воспитывала активных борцов за индустриализацию страны, коллективизацию сельского хозяйства, культурную революцию, за укрепление обороноспособности страны» [4, 602]. Тобто вплив «Комсомолки», саме так у СРСР часто називали цю газету, охоплював усі напрями життя радянської молоді.

Тема радянсько-фінляндського протистояння в 1930-ті – 1940-ві рр. детально розглянута в багатьох монографіях та статтях радянських / російських, фінських і навіть українських дослідників. Хочеться звернути увагу на деякі з них. Серед доробку радянської / російської історіографії можна виокремити праці авторів, які детально розглянули події «Зимової війни». Колективна монографія Н. і В. Баришнікових та В. Федорова є не надто успішною спробою переглянути усталені консервативні погляди на них, що панували в середовищі радянських істориків. Не вдаючись у деталі, можна констатувати одну велику концептуальну помилку: дослідники так і не відійшли від радянських кліше стосовно того, що СРСР приніс «избавление от коричневой чумы» для Фінляндії, забуваючи про агресивну політику Москви щодо Гельсінкі. Безсумнівним позитивом цієї праці є намагання авторів показати радянсько-фінляндські відносини в контексті подій Північної Європи та Балтики в 1930–1940-х рр. [5].

Цілковитим антиподом згаданої праці є монографія П. Аптекаря. Автор під іншим кутом поглянув на події багаторічної давності й небезпідставно стверджує, що «Зимова війна» є найганебнішою в історії російської зброї. Слід зазначити, що у 2000-х рр. у російській історичній науці з'явилася тенденція привласнення спільних сторінок радянського минулого. Зокрема, замість терміна «радянський» стали використовувати «російський». На нашу думку, це підміна понять і свідоме термінологічне викривлення [6].

Коллективна праця російських дослідників «Тайны и уроки Зимней войны. 1939–1940» повністю присвячена політичним та військовим аспектам. Питання пропаганди або принаймні ролі преси в тих подіях тут не висвітлено. Але нам така робота корисна для розуміння періодизації «Зимової війни» [7]. Те саме можна сказати про статтю А. Гехта, присвячену Шведському добровольчому корпусу. Ця військова формація брала участь у радянсько-фінляндському протистоянні на боці Фінляндії. Історія корпусу – чудова ілюстрація ставлення багатьох народів Європи до цієї війни, засвідчення того, на чиєму боці були їхні симпатії [8].

Серед фінських істориків «Зимова війна» завжди викликала значну зацікавленість. Але «залізна завіса», закриті архіви та мовний бар'єр були перепорою на шляху до академічних контактів із радянськими колегами. Усе змінилось у 1990–2000 рр. Світ побачила ціла низка досліджень фінських істориків, перекладених зазвичай російською мовою. У своїй спільній праці Е. Енгл та Л. Паананен, намагаючись бути об'єктивними, подали погляд на цю війну як із фінляндського, так і з радянського боку [9].

Коллективна праця О. Юссіла, С. Гентіля та Ю. Неваківі презентує політичну історію Фінляндії за останні 200 років. Один із розділів присвячено подіям 1917–1944 рр. Звісно, автори виклали своє бачення в доволі стислій формі, показуючи знакові події історії країни, але для загального розуміння радянсько-фінляндських відносин цієї інформації достатньо [10].

Напрацювання вітчизняних істориків у цій царині дещо скромніші за доробок фінських та російських. Добою становлення незалежної Фінляндії в 1918–1920 рр., точніше її військовою компонентою, займається Д. Бондаренко. Його дослідження дають змогу поглянути на причини радянсько-фінляндського протистояння [11; 12]. Також хочеться звернути увагу на роботи молодого науковця з м. Дніпро Д. Ковальова. У своїй розвідці він аналізує діяльність прорадянських маріонеткових фінляндських урядів у 1918 та 1940 рр. Особливу увагу приділено ідеологічному складнику у відносинах між СРСР та Фінляндією в цей період [13].

В окрему групу виділено роботи, що стосуються радянської пропаганди. Роль преси під час війн та збройних конфліктів, зокрема й «Зимової війни», вже привернула увагу дослідників. Так, у першому томі колективної праці «Советско-финляндская война 1939–1940» цілий розділ присвячено пропагандистському супроводу агресивних дій СРСР. Це переважно друковані ЗМІ, спрямовані на «обробку» громадян СРСР, і агітаційна продукція у вигляді листівок, адресована фінській аудиторії [14]. Дуже цікавою, на наш погляд, є публікація російського дослідника М. Тягура. У своїй розвідці він розглядає «образ врага в советской прессе накануне и в ходе войны с Финляндией 1939–1940 гг.». Для аналізу науковець використав публікації в центральній та місцевій пресі. Зокрема, газети «Правда», «Красная звезда», «Ленинградская правда», «Молот», «Кировец» і журнал «Большевик». Автор простежує зміст статей у згаданих виданнях

без прив'язки до перебігу подій на фронті, що, звісно, впливає на якість дослідження, й не класифікує зміст за типами (статті, фейлетони тощо) [15].

Саме відсутність праць, у яких показано взаємозв'язок між ходом воєнних дій та публікаціями в періодиці, зумовлює актуальність нашого дослідження.

Тому мета цієї розвідки – дослідити, проаналізувати публікації в газеті «Комсомольская правда» й визначити вплив військового протистояння між СРСР та Фінляндією на характер контенту. Вибір газети не випадковий, «Комсомолка» справляла великий вплив на радянську молодь, зокрема й на тих, хто служив у Червоній армії.

Основу джерельної бази становлять матеріали, опубліковані в газеті «Комсомольская правда» за 1939–1940 рр.

Хронологічні межі роботи – вересень 1939 р. (тобто переддень «Зимової війни») – березень 1940 р. (підписання мирного договору й закінчення військового протистояння).

Після розвалу Російської імперії в 1917 р. на її руїнах виникла низка держав, однією з яких стала Фінляндія. Збройне протистояння з радянською Росією завершилося підписанням Тартуського миру в 1922 р. Закінчення війни не сприяло виникненню довіри між сусідніми державами. Наприклад, у 1930-х рр. серед фінів, які мешкали в радянській Карелії, відкрито велися розмови про те, що в майбутньому необхідно приєднати Карельську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку до радянської Фінляндії. І такою вона стане після перемоги в ній соціалістичної революції [16]. Тотальна недовіра підштовхувала сусідів активніше готуватися до війни, яка спалахнула в листопаді 1939 р. після сумнозвісного Майнільського інциденту на кордоні.

Але ще напередодні збройного протистояння в радянській пресі розпочалася антифінська кампанія, основною метою якої була, на нашу думку, психологічна підготовка громадян СРСР до війни з Фінляндією.

У «Комсомольской правде» впродовж вересня 1939 р. фінська тематика присутня лише у двох невеличких повідомленнях у номерах за 20-те й 22-ге числа місяця. Зміст публікацій пов'язаний із вступом у Другу світову війну СРСР – вторгненням Червоної армії до Польщі. Лейтмотив цих повідомлень чудово характеризує така цитата: «Агентство [ТАСС] передаёт также сообщение из Москвы о вручении финляндскому посланнику в Москве ноты тов. Молотова, в которой указывается, что Советский Союз будет проводить политику нейтралитета в отношении Финляндии». Звісно, що ця заява викликала позитивний відгук у міністра закордонних справ Фінляндії Ю. Еркко: «Мы с удовлетворением [...] приняли сообщение о том, что СССР хочет сохранить существующие до сих пор нейтральные отношения с Финляндией» [17; 18]. Ми бачимо миролюбну тональність у заяві радянського уряду, хоча Московський договір, згодом відомий як пакт Молотова – Ріббентропа, вже був підписаний і розпочалося вторгнення Червоної армії до Польщі.

Наступного місяця кількість статей і повідомлень збільшилася до шести. Тональність дещо змінилася, основною тематикою став приїзд у жовтні 1939 р. фінської урядової делегації на чолі з Ю. Паасікві до м. Москва. Однак серед цих стриманих, дипломатичних звісток «затесалося» дві статті про нібито важке економічне становище Фінляндії та надзвичайні заходи в царині оборони, запроваджені урядом. Наприклад, було повідомлено: «Государственный совет Финляндии вынес постановление о конфискации всех имеющихся в стране запасов сахара и патоки. [...] Потребление сахара аптеками и больницами сокращено на 25 проц. [...] президент республики передал на рассмотрение сейма законопроект о конфискации лошадей и гужевого транспорта в военное время» [19; 20]. На нашу думку, поява цих повідомлень у радянській пресі напередодні перемовин мала виконувати роль «м'якої» сили й сигналізувати візаві про готовність розпочати інформаційну атаку.

У листопаді 1939 р. як із рога достатку стали з'являтися різноманітні публікації на фінську тематику на шпальтах «Комсомолки». За той місяць світ побачили 110 статей, 1 пісня і 4 фото. Загалом – 115 різноманітних за обсягом, але об'єднаних тематично матеріалів, які були надруковані у 20 номерах газети, а саме: № 251 (4434), 252 (4435), 253 (4436), 254 (4437), 258 (4441), 259 (4442), 260 (4443), 261 (4444), 262 (4445), 263 (4446), 265 (4448), 266 (4449), 267 (4450), 268 (4451), 269 (4452), 270 (4453), 271 (4454), 272 (4455), 273 (4456), 274 (4457). Кількість публікацій за днями була така: 1 листопада – 1; 2 листопада – 1; 3 листопада – 10; 4 листопада – 7; 11 листопада – 1; 12 листопада – 2; 14 листопада – 3; 15 листопада – 1; 16 листопада – 2; 17 листопада – 2; 20 листопада – 1; 21 листопада – 5; 22 листопада – 2; 23 листопада – 2; 24 листопада – 2; 26 листопада – 4; 27 листопада – 15; 28 листопада – 16; 29 листопада – 25; 30 листопада – 13.

Контент можна поділити на кілька груп: 1. Офіційні заяви представників уряду СРСР. 2. Огляд іноземної преси. 3. Внутрішнє становище у Фінляндії очима радянської преси. 4. Думка закордонних друзів СРСР. 5. Художньо-публіцистичний жанр (фейлетони, памфлети, нариси). 6. Майнільський інцидент на шпальтах «Комсомолки». 7. Реакція на промову В. Молотова і початок «Зимової війни».

Розглянемо кожен із цих груп. У листопаді 1939 р. радянський уряд робив небагато офіційних заяв, але ті, які було виголошено, мали важливе значення як для стабільності в Європі загалом, так і для радянсько-фінляндських відносин зокрема. Неможливо оминати промову офіційного керівника уряду СРСР, а за сумісництвом головного дипломата країни Рад В. Молотова «О внешней политике Советского Союза», виголошену ним 31 жовтня 1939 р. на позачерговій V сесії Верховної ради СРСР. У доповіді він торкнувся всіх важливих зовнішньополітичних питань. Від контактів із Німеччиною, які «улучшились коренным образом», окупації Польщі та країн Балтії до відносин із Японією і Туреччиною.

Чимало уваги приділили північній сусідці – Фінляндії. У цій частині промови В. Молотов справедливо зазначив, що радянсько-фінляндські відносини

базуються на Тартуському мирному договору 1920 р. Відповідно є взаємне визнання державних кордонів. Але відразу, спираючись на міфічну загрозу м. Ленінград, він озвучив настійливі, недвозначні пропозиції фінській стороні піти на не вигідний обмін територіями. Цей заклик супроводжується напівпрезирливою фразою, кинutoю радянським високопосадовцем до аудиторії: «Я напому, что население Ленинграда достигло трёх с половиной миллионов человек, что почти равно населению всей Финляндии, насчитывающей 3 миллиона 650 тысяч жителей (Весёлое оживление в зале)». Нарком закордонних справ СРСР відверто кепкує із сусідньої країни, порівнюючи кількість її громадян із населенням хоч і великого, але лише одного міста в СРСР. І тут-таки починає розповідати про «...сухопутную границу, которая в каких-нибудь 30 километрах нависла над Ленинградом» [21].

Саме в цей час тривали радянсько-фінляндські перемовини в м. Москва, і нам видається, що цією промовою В. Молотов відверто тиснув на своїх візаві, ба навіть демонстрував зверхнє до них ставлення керманічів СРСР. Ця доповідь, виголошена з високої трибуни радянського парламенту, була пропозицією, від якої неможливо відмовитися. У всіх перед очима був нещодавній приклад Литви, Латвії та Естонії, які погодилися на радянські умови. Вони розмістили на своїй території військові контингенти СРСР і уклали договори про взаємодопомогу. Але Фінляндія виявилася міцним горішком.

Загалом у листопаді 1939 р. на шпальтах «Комсомольской правды» ми налічили п'ять офіційних повідомлень уряду СРСР. Перше ми проаналізували, чотири інші стосувалися нібито розгулу антирадянських настроїв у Фінляндії, звинувачень фінських військових в обстрілах території Радянського Союзу та повідомлення про відкликання з м. Гельсінкі радянських дипломатів після Майнільського інциденту [22–25].

Вельми цікавим є кластер, що висвітлює реакцію іноземних ЗМІ на радянсько-фінляндські відносини. Перший матеріал з'явився 2 листопада у вигляді колонки, яка містить десять повідомлень із різних країн: Німеччини, Литви, Болгарії, Естонії, Японії, Швеції, США, Великої Британії, Латвії, Франції та власне з Фінляндії. Зміст має нейтральний характер, особливо добре це видно на прикладі газетних публікацій із країн Балтії, які на той час уже перебували у сфері впливу СРСР. Англійські «The Times» і «The News Chronicle» із задоволенням писали, що почули в промові В. Молотова констатацію радянського нейтралітету у війні, яку згодом назвуть Другою світовою. «The News Chronicle» писала: «Главной была та часть доклада, где Молотов заявил, что Россия остается нейтральной» [26]. Дещо відмінною була думка представників фінської преси. Мирлюбні заклики та сподівання на дружні відносини зі східним сусідом чергувалися з повторюваною думкою, що «Финляндия не желает быть вовлечённой в блок великих держав и будет придерживаться абсолютного нейтралитета».

Також на шпальтах окремих видань було висловлено невдоволення тим, що радянська сторона оприлюднила деякі матеріали стосовно перемовин із фінляндською [26]. До відомого Майнільського інциденту огляд іноземної преси завжди містив посилання на ЗМІ кількох європейських, іноді азійських країн. Від 29 листопада журналісти «Комсомолки» посилалися лише на своїх німецьких, болгарських та латвійських колег із видань «Völkischer Beobachter», «Berliner Börsen-Zeitung», «Заря», «Brīvā Zeme» та якихось анонімних фінських журналістів [27–29]. Зменшення кількості цитувань свідчить, що світові ЗМІ, які раніше подавали радянсько-фінляндські відносини в нейтральному ключі, перейшли до критики дій СРСР.

Популярною темою в листопадових випусках «Комсомольской правды» стало висвітлення (звісно, під радянським кутом зору) ситуації у Фінляндії. Уперше цю тему журналісти порушили 14 листопада в статтях «Напряжённое состояние финляндских финансов» та «Положение в Финляндии». Саме друга публікація чудово ілюструє методи так званої радянської журналістики. Радянська пропаганда звинувачувала фінляндський уряд у підготовці війни з СРСР і намагалася показати розкол, який нібито виник у фінському суспільстві на хвилі загострення відносин із Радянським Союзом та запровадженням надзвичайного стану. Так би мовити, є частина громадян, схильних до конструктивного діалогу з південним сусідом. Паралельну реальність, створену на сторінках «Комсомолки», чудово демонструють такі фрази: «Воинственное настроение непрерывно подогревается. [...] Шюцкоровцы воинственно настроены против “москалей”, а резервисты не ожидают нападения со стороны СССР. На этой почве происходят споры и даже кровопролитные драки. [...] правительство “пересолило”, “слишком понервничало”. [...] Отдельные предприниматели не платят рабочим заработную плату...» [30]. Звісно, що такі публікації були передусім розраховані на внутрішнього споживача інформаційного продукту. Основна мета – показати радянським людям, що є адекватна, позитивно настроєна до СРСР частина фінського суспільства, якій у разі потреби необхідно буде надати всіляку допомогу. Інакше кажучи, громадян Країни Рад готували до війни з Фінляндією.

Погляд лідерів громадської думки часто впливає на загальну картину подій. Тому, попри відверту агресію СРСР проти Фінляндії, в Європі знайшлися адвокати агресора. Так, у листопаді 1939 р. в «Комсомольской правде» побачило світ інтерв'ю з данським письменником, одним із засновників Комуністичної партії Данії М. Андерсеном-Нексе. «Червоний вікінг» (так називав його угорський драматург та журналіст Б. Іллеш) був щирим другом Радянського Союзу й у своїй статті «гнівню таврував» «реакционное правительство Финляндии» та його шведських покровителів, закликаючи данців «радоваться тому, что происходит в Прибалтике» [31].

Художньо-публіцистичний жанр представлено фейлетонами, памфлетами й нарисами. Героїзм та сарказм – саме так можна коротко охарактеризувати цю

групу публікацій. Перше стосується СРСР, друге – Фінляндії. Ми їх можемо побачити в 11 випусках «Комсомолки» за листопад 1939 р. Перша стаття з'явилася в середині місяця і присвячена прикордонникам. Іноді заголовки кажуть більше, ніж сам текст: «Финская молодёжь против авантюристов и провокаторов», «Краснознамённый Балтийский флот», «На Карельском перешейке», «Записки финского генерала». В останньому фінське політичне та військове керівництво показане психічно хворими мрійниками: «Наш домашний доктор советовал жене отправить меня в психиатрическую лечебницу. Ясно, что доктор подкуплен москалями» [32].

Окрему увагу маємо звернути на реакцію щодо Майнільського інциденту, що відбувся 26 листопада 1939 р. Цей кластер наповнений рішучими, самовпевненими заголовками на кшталт «Не с ума ли они сошли», «Пусть пеняют на себя», «Обуздать наглецов» тощо. Привертає увагу те, що більшість цих публікацій підписана різноманітними трудовими колективами – від м. Петрозаводськ до м. Київ і Казань, тобто низка звернень мала показати «глас народу» (особливо коли зважити на широку географію дописувачів) [33–35].

Промова В. Молотова та початок війни проти Фінляндії 30 листопада 1939 р. викликали хвилю різких відозв на шпальтах «Комсомолки». Деякі заголовки варто процитувати. «Поломаем зубы зарвавшимся псам» – саме під такою назвою опубліковано лист від робітників Московського верстатозаводу імені С. Орджонікідзе; резолюція команди криголама «Ленін» – «Провокаторов к ответу»; відозва військовослужбовців Червоної армії, які проходили службу в м. Петрозаводськ, – «Горе врагу» закінчувалася словами: «Финский народ – нам друг. Своему другу мы поможем. [...] Горе врагу!» [36–38]. У цій ситуації матеріали відіграли мобілізуючу роль у радянському суспільстві, особливу увагу звернуто було на молодь. Якщо подивитися на динаміку публікацій у листопаді 1939 р., то найменша їх кількість була в період від 11 до 20 листопада (1–2 статті / повідомлення в номері). Пік припадає на 27–30 листопада, коли в середньому в одному номері публікувалося 15 різноманітних матеріалів на фінляндську тему. За нашими спостереженнями, допоки тривали перемовини, кількість фінського контенту в радянській пресі, зокрема в «Комсомольской правде», була незначною. А невдовзі по тому, як 13 листопада переговорний процес зайшов у глухий кут, розпочалася пропагандистська кампанія з метою підготовки громадської думки в СРСР до війни з Фінляндією, а також, меншою мірою, для залякування майбутньої жертви.

Грудень 1939 р. був найбільш насичений публікаціями на фінську тему за весь період «Зимової війни». Упродовж нього світ побачили 140 статей і повідомлень, 1 пісня, 2 карти, 1 вірш та 2 фото, загалом – 146 різноманітних матеріалів у 20 номерах газети, а саме: 275 (4458) – 294 (4477). Кількість публікацій за днями була така: 2 грудня – 26; 3 грудня – 19; 4 грудня – 20; 5 грудня – 13; 8 грудня – 16; 9 грудня – 5; 10 грудня – 10; 11 грудня – 4; 12 грудня – 5; 14 грудня – 4; 15 грудня – 3;

16 грудня – 4; 17 грудня – 4; 18 грудня – 2; 20 грудня – 2; 21 грудня – 1; 22 грудня – 4; 23 грудня – 2; 24 грудня – 2; 26 грудня – 4.

Умовно всі публікації можна поділити на три групи: 1. «Глас» радянського народу про війну з Фінляндією. 2. Створення маріонеткового уряду «Фінляндської демократичної республіки» та його міжнародна «підтримка». 3. Опис бойових дій та оперативні зведення штабу Ленінградського військового округу.

Оскільки матеріалів налічується майже півтори сотні, ми робитимемо наголос не на всіх публікаціях, а на тих, які є, на нашу думку, найяскравішими.

Звісно, ні в кого не викликає сумнівів те, що на шпальтах газет радянські громадяни активно підтримували агресивні дії власного уряду. Ми хочемо звернути увагу на статтю, скеровану насамперед на аудиторію, що мешкала на фінляндських територіях, які мали бути окуповані Червоною армією в перші дні війни. Вона називається «Мы живём счастливо и богато. Письмо финнов-колхозников». Це пропагандистський матеріал, адресований сільському населенню Фінляндії з метою показати переваги радянських колгоспів над приватним землеволодінням і вигоду від цього для звичайних селян. Щоб розкрити всю суть роботи, пропонуємо кілька цитат із неї: «Мы, финны-колхозники, работающие в Советской стране, живем счастливо и богато. [...] Мы трудимся честно и обеспечены в изобилии сельскохозяйственными продуктами. [...] В нынешнем году мы получаем на трудодень по 7 килограммов картофеля, много зерна, сена, овощей и других продуктов» [39]. Але, як нам здається, справжні автори в цій статті не врахували одного важливого моменту. В умовах ринкової економіки, а Фінляндія жила саме за її законами, люди працюють не за трудодні чи картоплю, а за гроші, які потім витрачають на свій розсуд. Тому такий пропагандистський матеріал заздалегідь був приречений на провал.

1 грудня 1939 р. за наказом керівництва СРСР створили маріонетковий уряд так званої Фінляндської Демократичної Республіки й так звану Народну армію. Ціла низка публікацій у «Комсомолке» присвячена саме цій тематиці. Їх можна поділити на дві підгрупи: 1. Заяви самопроголошеного уряду. 2. Листи підтримки від різноманітних робітничих організацій у Європі та Північній Америці.

Уже в номері за 2 грудня з'явилася стаття «Образование народного правительства Финляндии». Саме вона започаткувала низку публікацій на цю тему. Вони стосуються переважно заяв про дружбу «теріокського» уряду Фінляндії з СРСР та створення так званої Народної армії Фінляндії [40]. Ці матеріали витримані в дусі радянської пропаганди: «... гнівно тавруємо».

Напад СРСР на Фінляндію викликав негативну реакцію багатьох урядів світу. Після виключення з Ліги Націй Радянський Союз опинився фактично в стані політичного бойкоту, тому задля демонстрації міжнародної підтримки в радянських ЗМІ стали з'являтися матеріали зі словами солідарності щодо його офіційної політики від різноманітних робітничих організацій Європи і Північної Америки. У грудні 1939 р. в «Комсомольской правде» оприлюднили 13 таких заяв

від робітників Швеції, США, Великої Британії, Канади, Норвегії. Вони публікувалися в період від 4 до 26 грудня, але пік припав на 8–12 грудня, коли щодня виходило по 2–3 заяви на підтримку СРСР. Назви цих звернень є типовими і не сильно відрізняються одна від одної: «Финские рабочие Нью-Йорка о СССР», «Норвежские рабочие приветствуют народное правительство Финляндии», «Трудящиеся Англии одобряют политику СССР» [41–43]. Привертає увагу те, що такі повідомлення регулярно розміщують на шпальтах «Комсомолки» лише до 17 грудня включно, потім вони майже зникають, є одна публікація за 26 грудня, натомість фінська тематика представлена скугими оперативними зведеннями штабу Ленінградського військового округу.

Зміна риторики в радянській пресі стала наслідком низки поразок Червоної армії на фронті. Війська Ленінградського військового округу безуспішно штурмували фінські укріплення 15–22 грудня на Карельському перешийку й зазнали помітних утрат у битві під Суомуссалмі, що тривала від 7 грудня 1939 р. до 8 січня 1940 р. На нашу думку, саме це призвело до зміни редакційної політики: пихата самовпевненість поступилася скупій і сухій констатації подій у вигляді оперативних зведень.

У перші два місяці 1940 р. матеріалів суттєво поменшало. Зокрема, в січні було 72 публікації у 22 випусках, а саме: 1 (4483), 2 (4484), 4 (4486), 5 (4487), 6 (4488), 7 (4489), 8 (4490), 10 (4492), 11 (4493), 12 (4494), 13 (4495), 14 (4496), 15 (4497), 16 (4498), 17 (4499), 18 (4500), 19 (4501), 20 (4502), 21 (4503), 22 (4504), 23 (4505), 24 (4506). Кількість публікацій за днями була така: 1 січня – 1; 3 січня – 2; 5 січня – 2; 6 січня – 3; 8 січня – 3; 9 січня – 4; 10 січня – 2; 12 січня – 5; 14 січня – 4; 15 січня – 2; 16 січня – 5; 17 січня – 5; 18 січня – 4; 20 січня – 7; 21 січня – 2; 22 січня – 3; 25 січня – 4; 26 січня – 4; 27 січня – 4; 28 січня – 1; 29 січня – 1; 30 січня – 4.

У лютому вийшло у світ 78 різноманітних матеріалів у 24 номерах, а саме: 25 (4507) – 44 (4526), 46 (4528) – 49 (4531). Кількість публікацій за днями була така: 1 лютого – 1; 2 лютого – 3; 3 лютого – 1; 4 лютого – 4; 5 лютого – 1; 6 лютого – 3; 8 лютого – 7; 9 лютого – 4; 10 лютого – 4; 11 лютого – 4; 12 лютого – 1; 14 лютого – 7; 15 лютого – 2; 16 лютого – 2; 17 лютого – 2; 18 лютого – 3; 20 лютого – 7; 21 лютого – 5; 22 лютого – 3; 23 лютого – 5; 26 лютого – 2; 27 лютого – 3; 28 лютого – 1; 29 лютого – 2.

Матеріали за січень – лютий 1940 р. умовно можна поділити на кілька груп: 1. Оперативні зведення штабу Ленінградського військового округу. 2. Заяви закордонних робітничих організацій на підтримку СРСР. 3. Нариси про бойові будні радянських військових. 4. Повідомлення радянської преси про «ситуацію» у Фінляндії. 5. Списки військовослужбовців Червоної армії, представлених до державних нагород.

У першій групі всі матеріали є дуже короткими, сухими, малоінформативними документами, що пройшли цензуру. Тому нам вони малоцікаві. Заяви

«представників світового пролетаріату» витримані в дусі аналогічних спічів за грудень 1939 р. і мають те саме завдання – створити у свідомості радянських громадян ілюзію широкої міжнародної підтримки політики СРСР. Іноді їхні заголовки викликають посмішку та здивування: «Дело финских рабочих – наше дело! Говорят комсомольцы Стокгольма». Звісно, коментарів може бути безліч, але запитання одне: звідки в м. Стокгольм узялися комсомольці? Очевидно, що такі матеріали були розраховані на внутрішнього споживача [44]. На ту саму аудиторію зорієнтовані й нариси про радянських військових – учасників війни з Фінляндією. Вони мали тематичну розбивку: авіатори, танкісти, моряки.

Повідомлення про «ситуацію» в Фінляндії іноді схожі на маячню божевільного. Наприклад, «Поджигатели войны нервничают» тощо [45].

Списки нагороджених уперше опублікували 16 січня 1940 р., згодом схожі матеріали стали виходити систематично.

Така структура публікацій характерна для січня, лютого й березня 1940 р. Треба зазначити також, що у другій половині лютого – першій половині березня з'явилися дві нові групи, які показували успіхи Червоної армії та Московський мирний договір із Фінляндією.

У березні світ побачило 95 різноманітних публікацій у 22 номерах, а саме: 50 (4532) – 70 (4552), 73 (4555) – 74 (4556). Кількість публікацій за днями була така: 1 березня – 1; 3 березня – 6; 4 березня – 3; 5 березня – 1; 6 березня – 5; 8 березня – 5; 9 березня – 1; 10 березня – 2; 11 березня – 2; 12 березня – 1; 14 березня – 19; 15 березня – 114; 17 березня – 6; 18 березня – 11; 20 березня – 2; 21 березня – 2; 22 березня – 5; 23 березня – 3; 24 березня – 3; 26 березня – 2; 29 березня – 2; 30 березня – 3.

Попри те що «Зимова війна» закінчилася 13 березня 1940 р. підписанням Московського мирного договору, ми повністю розглянули публікації за березень, оскільки реакцію на цю подію жваво обговорювали ще два тижні.

Публікацій на фінську тематику в січні – лютому 1940 р. порівняно з груднем 1939 р. поменшало майже вдвічі. На нашу думку, це пов'язано з труднощами та поразками Червоної армії на першому етапі «Зимової війни», що тривав від 30 листопада 1939 р. до 10 лютого 1940 р. Друга, успішна для СРСР, частина війни та підписання Московського мирного договору спричинилися до збільшення кількості матеріалів у випусках «Комсомолки».

У підсумку, спираючись на матеріали газети «Комсомольская правда», можемо зазначити, що під час «Зимової війни» радянська пропагандистська машина працювала переважно на внутрішнє інформаційне середовище й основними її жертвами були громадяни СРСР. Кількість публікацій була прямо пов'язана з успіхами або поразками Червоної армії на театрі бойових дій. Треба відзначити також, що якість пропагандистського продукту не завжди була високою. Це чудово видно на прикладі статей «Дело финских рабочих – наше дело!

Говорят комсомольцы Стокгольма» та «Мы живем счастливо и богато. Письмо финнов-колхозников».

Джерела та література:

1. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне. – М. – Л.: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1929. – 200 с.
2. Бережной А.Ф. Ленинская журналистика: некоторые вопросы теории и факты истории. Статьи. – Л.: Лениздат, 1989. – 200 с.
3. Кузнецов И.В., Мизгулис А.А. История партийно-советской печати. – Изд. 5. – М.: Издательство Московского университета, 1972. – 107 с.
4. Синельников В.М. Комсомольская правда // Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Т. 12. – Изд. 3. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 623 с.
5. Барышников Н.И., Барышников В.Н., Федоров В.Г. Финляндия во Второй мировой войне. – Л.: Лениздат, 1989. – 336 с.
6. Аптекарь П. Советско-финские войны. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 384 с.
7. Тайны и уроки Зимней войны. 1939–1940. – СПб.: Полигон, 2000. – 544 с.
8. Гехт А.Б. Некоторые аспекты деятельности шведского добровольческого корпуса в советско-финляндской войне 1939–1940 годов // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – № 1. – 2015. – С. 45–49.
9. Энгл Э., Паананен Л. Зимняя война. Советское нападение на Финляндию 1939–1940. – М.: АСТ, 2006. – 505 с.
10. Юссила О., Хентилия С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–2009. – М.: Весь Мир, 2010. – 472 с.
11. Бондаренко Д. Румунія та Фінляндія: формування флангів Санітарного кордону в 1918–1920 роках // Наукові праці ЧНУ. – Т. 30. – Вип. 298. – Сер. «Історія». – С. 28–34.
12. Бондаренко Д.Я. Военный потенциал монархической контрреволюции 1918 года: Королевство Финляндия, Украинская Держава, Всевеликое Войско Донское // Новый часовой. – 2013. – С. 7–24.
13. Ковальов Д.В. «Фінляндська народна республіка» як більшовицька авантюра // Полілог. Збірник наукових праць. – 2016. – Вип. 3. – С. 11–22.
14. Советско-финляндская война 1939–1940: В 2-х т. – Т. 1 / Сост. П.В. Петров, В.Н. Степанов. – СПб.: Полигон, 2003. – 542 с.
15. Тягур М.И. Внешний враг в советской периодике в период «Зимней войны» // Псковский военно-исторический вестник. – Вып. 2. – 2016. – С. 210–215.
16. Вихавайнен Т. Отношения Финляндии и России (Советского Союза), 1917–1944 гг. // Русский сборник. – Т. 17. – С. 231–271.
17. Иностранная печать о мероприятиях Советского правительства. Финляндия // Комсомольская правда. – № 216 (4399). – 20 сентября 1939. – С. 1–4.
18. Эркко о финляндско-советских отношениях // Комсомольская правда. – № 218 (4401). – 22 сентября 1939. – С. 1–4.
19. Экономические затруднения в Финляндии // Комсомольская правда. – № 230 (4413). – 6 октября 1939. – С. 1–4.
20. Чрезвычайные меры в Финляндии // Комсомольская правда. – № 233 (4416). – 10 октября 1939. – С. 1–4.
21. О внешней политике Советского Союза. Доклад Председателя совета народных комиссаров и Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В.М. Молотова на заседании

- Верховного совета СССР 31 октября 1939 года // Комсомольская правда. – № 251 (4434). – 1 ноября 1939. – С. 1–4.
22. Разгул антисоветской кампании в Финляндии // Комсомольская правда. – № 268 (4451). – 23 ноября 1939. – С. 1–4.
23. Ответ Советского правительства на ноту Финляндского правительства // Комсомольская правда. – № 273 (4456). – 29 ноября 1939. – С. 1–4.
24. Речь по радио Председателя Совета Народных Комиссаров СССР тов. В.М. Молотова 29 ноября 1939 года // Комсомольская правда. – № 274 (4457). – 30 ноября 1939. – С. 1–4.
25. Отозвание из Финляндии политических и хозяйственных представителей СССР // Комсомольская правда. – № 274 (4457). – 30 ноября 1939. – С. 1–4.
26. Иностранная печать о докладе тов. В.М. Молотова на внеочередной Пятой Сессии Верховного Совета СССР // Комсомольская правда. – № 252 (4435). – 2 ноября 1939. – С. 1–4.
27. Германская печать о ноте Советского правительства // Комсомольская правда. – № 273 (4456). – 29 ноября 1939. – С. 1–4.
28. Иностранная пресса о наглой провокации финляндской военицины // Комсомольская правда. – № 273 (4456). – 29 ноября 1939. – С. 1–4.
29. Болгарская печать о финляндской провокации // Комсомольская правда. – № 273 (4456). – 29 ноября 1939. – С. 1–4.
30. Положение в Финляндии // Комсомольская правда. – № 260 (4443). – 14 ноября 1939. – С. 1–4.
31. Андерсен Нексе М. Вокруг Финляндии // Комсомольская правда. – № 260 (4443). – 14 ноября 1939. – С. 1–4.
32. Записки финского генерала // Комсомольская правда. – № 272 (4455). – 28 ноября 1939. – С. 1–4.
33. Не с ума ли они сошли? // Комсомольская правда. – № 271 (4454). – 27 ноября 1939. – С. 1–4.
34. Пусть пеняют на себя! // Комсомольская правда. – № 271 (4454). – 27 ноября 1939. – С. 1–4.
35. Голос всей страны // Комсомольская правда. – № 271 (4454). – 27 ноября 1939. – С. 1–4.
36. Поломаем зубы зарвавшимся псам // Комсомольская правда. – № 274 (4457). – 30 ноября 1939. – С. 1–4.
37. Провокаторов к ответу // Комсомольская правда. – № 274 (4457). – 30 ноября 1939. – С. 1–4.
38. Горе врагу // Комсомольская правда. – № 274 (4457). – 30 ноября 1939. – С. 1–4.
39. Мы живём счастливо и богато. Письмо финнов-колхозников // Комсомольская правда. – № 276 (4459). – 3 декабря 1939. – С. 1–4.
40. Образование народного правительства Финляндии // Комсомольская правда. – № 275 (4458). – 2 декабря 1939. – С. 1–4.
41. Финские рабочие Нью-Йорка о СССР // Комсомольская правда. – № 277 (4460). – 4 декабря 1939. – С. 1–4.
42. Норвежские рабочие приветствуют народное правительство Финляндии // Комсомольская правда. – № 279 (4462). – 8 декабря 1939. – С. 1–4.
43. Трудящиеся Англии одобряют политику СССР // Комсомольская правда. – № 279 (4462). – 8 декабря 1939. – С. 1–4.
44. Дело финских рабочих – наше дело! Говорят комсомольцы Стокгольма // Комсомольская правда. – № 26 (4508). – 2 февраля 1940. – С. 1–4.
45. Поджигатели войны нервничают // Комсомольская правда. – № 42 (4524). – 21 февраля 1940. – С. 1–4.

© Сергей ДЕЙНЕКО

«ЗИМНЯЯ» ВОЙНА (1939–1940 гг.) ГЛАЗАМИ ЖУРНАЛИСТОВ ГАЗЕТЫ «КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА»

Советский Союз активно использовал пропаганду для информационной обработки своих граждан. Данное исследование посвящено малоизвестной странице истории «Зимней» войны (1939–1940 гг.) – роли советской прессы в освещении противостояния между СССР и Финляндией. В работе особое внимание уделено изучению публикаций газеты «Комсомольская правда». Она имела статус всесоюзной молодёжной газеты, была печатным органом ЦК ВЛКСМ и отвечала за работу с молодёжью, наиболее уязвимой перед пропагандой группой советского общества. Выбор газеты не случаен, именно «Комсомольская правда» оказывала большое влияние на советскую молодёжь, в том числе и на тех, кто служил в Красной армии. В работе анализируются публикации этой газеты и определяется влияние военного противостояния СССР и Финляндии на характер её контента.

Ключевые слова: «Зимняя» война, пропаганда, газета «Комсомольская правда», контент.

© Sergiy DEINEKO

WINTER WAR (1939–1940) THROUGH THE EYES OF JOURNALISTS OF THE NEWSPAPER “KOMSOMOLSKAYA PRAVDA”

Soviet Union actively used propaganda for the informational manipulations with its citizens. Accordingly, this study is dedicated to the little-known page of the Winter War history, namely to the role of soviet press in coverage of confrontation between USSR and Finland. In this paper particular attention was paid to the study of publications of the newspaper “Komsomolskaya Pravda”. It had a status of all-Union junior newspaper; it was printed organ of Central Committee of the Comsomol and was responsible for the work with youth that was the most vulnerable to propaganda by the group of soviet society. Selection of the newspaper mentioned above is not random, namely “Komsomolskaya Pravda” had a great impact on soviet youth, including those who joined the Red Army. In this work the publications of the newspaper mentioned above were analyzed and the impact of military confrontation between the USSR and Finland on the way of its content was determined.

Keywords: Winter War, propaganda, newspaper “Komsomolskaya Pravda”, content.

РУХИ ОПОРУ

УДК 94:355.425.4](477.82)“1942”

© *Микола МИХАЛЕВИЧ*

СТВОРЕННЯ ТА БОЙОВІ ДІЇ КОРТЕЛІСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ІМЕНІ ВОРОШИЛОВА В 1942 р.

Розглянуто особливості німецького окупаційного режиму на Волинському Поліссі та причини розгортання радянського партизанського руху, одним із центрів якого стало с. Кортеліси на Ратнівщині. На основі різнобічних джерел автор досліджує етапи створення й формування партизанського загону імені Ворошилова на чолі з Борисом Михайловським та причини його успішної діяльності. На думку більшості дослідників і місцевих жителів, саме ця діяльність стала головною причиною Кортеліської трагедії 23 вересня 1942 р., під час якої, за офіційними радянськими даними, загинуло майже 3 тис. мирних жителів.

Ключові слова: *німецька окупація, допоміжна поліція, постачання продуктів, підпільники, партизанський загін імені Ворошилова, Борис Михайловський, с. Кортеліси.*

Партизанський рух проти німецьких окупантів у роки Другої світової війни справив значний вплив на її хід та підсумки. Тому в радянські часи приділяли велику увагу його популяризації і було написано на цю тему багато книжок та досліджень. Але більшість із тих публікацій є вкрай необ'єктивними і значно перебільшують здобутки радянських партизанів. Історія загону імені Ворошилова, який утворився в с. Кортеліси й діяв у навколишній місцевості в 1942 р., не є винятком. Це, зокрема, стосується й повісті відомого українського письменника Володимира Яворівського «Вічні Кортеліси» [30]. Тому автор статті намагався критично підійти до спогадів партизанів і звіряв їх з іншими джерелами.

До кінця червня 1941 р. Ратнівський район на Волині, до якого належало с. Кортеліси, був повністю зайнятий німецькими військами. Великих боїв у цій місцевості не було, тому що обидві сторони вважали територію Полісся несприятливою для ведення бойових дій. Але трохи пізніше саме поліський край перетворився на одну з головних зон партизанської боротьби.

Відразу після захоплення району німці почали встановлювати свою владу. По селах було обрано або призначено старост, які разом із поліцейськими мали

забезпечувати виконання розпоряджень окупантів і відповідали за постачання продуктів для німецької армії. За свідченням Андрія Кошелюка, поліцейського із с. Річиця, зразу після окупації Ратнівського району уродженці с. Якушів Данилевич і Феодосій Миронюк поїхали в м. Ковель до німецької окупаційної влади і повернулися з призначеннями: Данилевич – на посаду коменданта районної поліції, а Миронюк – голови районної управи [1, 86]. Перший із них перед війною працював директором середньої школи в смт Ратне. Обидва вже в липні 1941 р. створили районну поліцію та районну управу. Ратнівський район підпорядковувався Ковельському гебітскомісаріату.

Феодосій Миронюк, 1891 р. н., уродженець і житель с. Якушів Ратнівського району, був заарештований 2 червня 1944 р. і вже 11 червня того самого року засуджений Військовим трибуналом 70-ї армії до 10 років виправно-трудових робіт за те, що від серпня 1941 р. до жовтня 1942 р. служив головою райуправи Ратнівського району. «Знаходячись на службі в німців, укомплектував штат райуправи, через сільських старост здійснював повний облік сільського господарства й населення в районі, проводив наради старост, по його вказівці було здано селянами для німців 60 тисяч пудів зерна, 200 голів великої рогатої худоби, до 3500 овець, до 1000 свиней, більше 200 коней, а також багато інших сільськогосподарських продуктів. По його вказівці було відправлено до 1000 чоловік на каторжні роботи в Німеччину» [1, 133–134].

За свідченнями місцевих жителів, окупанти примушували селян здавати зерно й картоплю відповідно до площі орної землі, по 100 яець і 4 курки з двору. Якщо якась сім'я не виконувала плану постачання продуктів, у неї могли забрати корову [10, 61–63]. Миронюк розповів, що за завданням гебітскомісара наприкінці 1941 р. райуправа провела облік населення із зазначенням національності й партійності. За тим обліком євреїв у смт Ратне налічувалося 2200 осіб, і майже всі вони були відтак розстріляні німцями та поліцією біля с. Прохід. Головне завдання окупаційної влади полягало у виконанні плану постачання продуктів, вивезенні лісу на залізничні станції, а від літа 1942 р. ще й у відправленні молоді на роботу до Німеччини та винищенні євреїв [1, 135].

Детально розповів слідчим МГБ про свою «злочинну діяльність у період німецької окупації» секретар сільської управи с. Кортеліси Іван Сахарчук після арешту в жовтні 1949 р. Зокрема, він за завданням старости взяв на облік усю велику рогату худобу, птицю та свиней, які належали жителям села та навколишніх хуторів. Цю інформацію було передано до районної управи й відповідно до неї накладено сільськогосподарський податок на жителів села. Він також реєстрував осіб, які втекли з німецького полону й залишилися на проживання в с. Кортеліси, та передавав цю інформацію комендантові поліції Миколі Зенюку. У 1941 р. за завданням німецької влади збирав радянські гроші від громадян, а потім здавав їх до районної управи в смт Ратне. Особисто стягував сільськогосподарський податок із жителів с. Кортеліси й здавав до райуправи. Виписував повідомлення

селянам про здавання худоби для німецької армії, а також виконував інші доручення сільського старости [17].

Житель с. Кортеліси Трохим Якушик пригадав, що Сахарчук зобов'язував громадян працювати на транспортуванні лісу: «Так він мені сам особисто давав завдання вивезти на станцію Овадно 3,5 кубометра лісу для німців» [7, 159].

Цікаві факти про діяльність місцевих колабораціоністів повідомив Артем Прокопчук: «В період німецької окупації Сахарчук Іван як секретар сільуправи особисто виписував повістки на відправку жителів с. Кортеліси в Німеччину на роботу. Особисто мені і моїй жінці – Прокопчук Домні, посильний із сільської управи в березні 1942 року приніс повістку для поїздки в Німеччину на роботу. Повістка була написана рукою Сахарчука Івана і підписана першим підписом старости сільуправи, а другий підпис секретаря. Отримавши повістку, я і моя жінка в Німеччину не поїхали, а стали переховуватися в лісі, а потім у квітні 1942 року я пішов у партизанський загін. Пригадую і другий випадок, коли я приблизно в лютому 1942 року отримав через посильного із сільської управи повістку на здачу теплих речей: фуфайки та штанів. Повістка також була підписана старостою і секретарем сільуправи, але оскільки фуфайка і штани у мене були останніми, то я пішов до старости Поліводи і попросив їх залишити мені. Полівода забрав назад у мене повістку і відмінив здачу цих речей» [7, 130–131].

Важливу роль у структурі окупаційної влади відігравали підрозділи допоміжної поліції. У поліцію вступали переважно люди, які були незадоволені радянською владою або просто шукали матеріальну вигоду. Свідчення Андрія Кошеляка: «У березні 1942 року я поступив на службу в сільську поліцію села Річиця, в якій служив кілька місяців, приблизно до середини літа 1942 року, рядовим поліцейським. Я мав на озброєнні російську десятизарядну гвинтівку СВТ, на околицю фуражки носив жовту стрічку, одягнутий був у своє цивільне обмундирування. За вказаний період моєї служби в поліції я разом з іншими поліцейськими ніс патрульну службу по селу, стояв на посту біля приміщення поліції, а також надавав допомогу місцевим німецьким властям у відправці радянських громадян на каторжні роботи в Німеччину...» [1, 17–18].

Улітку 1942 р. в с. Кортеліси радянські партизани напали на сільську поліцію, розгромили її приміщення й захопили зброю. Згодом у смт Ратне партизани вбили двох німців і розгромили приміщення поліції, а також деякі німецькі установи. Після цього німецька влада ліквідувала дільничні сільські поліції, організувавши одну районну поліцію в смт Ратне [1, 24].

Житель с. Кортеліси Іван Сілік, який вступив у поліцію восени 1941 р., згадував: «Будучи поліцейським, я зі зброєю в руках охороняв мости в м. Ратне, виїжджав на підводах з німцями і поліцією в села Видраниця і Поступель. Під час цих виїздів німці арештів і терористичних актів не проводили, а пили горілку і гуляли у старост... Будучи поліцейським, я отримував зарплату 450 рублів на

місяць, крім того, я отримував пайок на німецькому складі: хліб, крупу, масло та інші продукти» [4, 13–14].

Кортелісець Яким Корнелюк розповів, що він «отримував на посаді рядового поліцейського щомісячно 200–250 карбованців. Обмундирування в той час ніякого не отримував, а ходив у своєму цивільному одязі і носив нарукавну жовту або білу пов'язку... Як німецький поліцай був озброєний гвинтівкою» [3, 61]. Одружені поліцейські зарплату мали значно вищу, ніж холостяки, і їхні сім'ї були звільнені від податків. А взагалі німецька влада витратила на поліцейських мінімальні кошти, оскільки одяг у них був власний, а зброя – трофейна, радянська. Якоїсь серйозної спеціальної підготовки для поліції також не проводили [14].

До кортеліських сільської ради й парафії перед війною належало близько 6 тис. осіб, які проживали переважно на хуторах. Через свою віддаленість від міст і доброту поліщуків село стає прихистком для бійців та командирів Червоної армії. Це були переважно захисники Брестської фортеці та втікачі з таборів для військовополонених [30, 14]. Ще однією особливістю с. Кортеліси було те, що тут владу фактично зберегли у своїх руках місцеві комуністи. Старостою люди вибрали Андріяна Поліводу, який обіймав цю посаду ще за Польщі. Він дружив із комуністами й усіяко їм допомагав. Згадує Андрій Ліхван, секретар комсомольської організації с. Кортеліси й один із керівників підпільної організації: «Староста Андріян Полівода був нашою людиною. Він завжди нас своєчасно попереджував про облави. А коли почалася партизанська боротьба, то всім партизанам було суворо наказано, щоб старосту не чіпали. Він безперешкодно їздив по хуторах, збирав продукти для німців і звозив їх в Ратне, заодно виконуючи наші доручення. Його обози з продовольством ніколи не чіпали. Андріян Полівода допомагав нам до приходу наших військ, але потім злякався, що його будуть переслідувати за співпрацю з німцями, і втік в Америку. А йому з Києва прийшла медаль Партизана. Староста також видавав довідки військовополоненим втікачам, що вони зайняті якоюсь роботою в селі. З цими довідками вони реєструвалися в Ратному на біржі праці і в поліцейській дільниці. Таким чином вони могли проживати в селі цілком легально» [21, 8].

Комендантом кортеліської поліції німці призначили дякового сина Миколу Зенюка, який до війни працював учителем і був секретарем комсомольської організації в Сільцях-Кортеліських. Зенюк боявся місцевих комуністів, а з Яковом Карпуком, одним із керівників підпільної організації, водив щирю дружбу. Зенюк навіть урятував від розстрілу Карпукових батьків, уже після початку партизанської боротьби. У дільниці служило 12 поліцейських: п'ять місцевих і сім чужих [29].

Кортеліські комуністи й комсомольці, які мали досвід підпільної діяльності ще за Польщі, жадали розпочати боротьбу проти німецьких окупантів. Самі ж таки окупанти їм у цьому й допомогли. До війни головою сільпо в с. Кортеліси був старий комуніст Артем Прокопчук. За німців його хотіли поновити на цій

посаді, але він відмовився. Відтак у вересні 1941 р. староста Андріян Полівода переконав обійняти її іншого активіста – Андрія Ліхвана. Свідчення останнього: «Товариші схвалили моє рішення. Став їздити на станцію Заболоття за сіллю, солі там було багато тонн. Ми їздили по селах, заготовляли продукти, обмінювали сіль на кури та яйця. При таких поїздках було просто тримати зв'язок з потрібними людьми» [21, 5]. Зв'язки з підпільниками в інших населених пунктах налагоджував іще один комуніст – Яків Сидорук, який займався «спекуляцією». Він отримував від Ліхвана німецькі товари, тютюн, сигарети й сірники, які залишилися ще від радянського магазину. «У Сидорука був дозвіл на торгівлю від старости Андріяна Поліводи. Крім того, останній забезпечив його документами від районного бургомістра. Сидорук майже весь час був у роз'їздах. Він був членом партії, гострим на язик, хорошим дипломатом» [21, 6].

Підпільна робота в с. Кортеліси помітно активізувалася після прибуття старшини-радиста, захисника Брестської фортеці Бориса Михайловського. Він спочатку жив у самотньої жінки Параски Хомік. Але, щоб не було пліток, невдовзі переселився до Григорія Дем'янюка. Михайловський розповідав, що перед війною служив у м. Брест, любив ходити в театри й кіно, а на гулянки – ні. Під час боїв за Брестську фортецю потрапив у полон і був відправлений у концтабір біля польського м. Бяла-Подляська. Звідти він утік із великою групою військовополонених завдяки допомозі польських підпільників. Говорив, що він родом із Кавказу, має дружину й двох дітей. Виступав гарно: спокійно, не кваплячись. Добре говорив українською. До спиртного охочий не був. Вип'є дві чарки – і досить. На вигляд йому було років 30–32. В очах сторонніх осіб Михайловський нічим не відрізнявся від інших військовополонених. Як і решта оточенців, був зареєстрований у смт Ратне на біржі праці та в поліцейській дільниці. Для реєстрації потрібна була довідка про місце проживання та зайнятість якоюсь роботою. На одній стороні довідки було написано німецькою, а на іншій – українською... [21, 6]. «Борис Миколайович працював столяром, робив віконні коробки, рами. Один час виконував столярні роботи і в поліцейському гарнізоні. Всі поліцаї його добре знали. Під час перебування Михайловського в Кортелісах ми старались не піддавати його зайвому ризику і нічим не виявляти його зв'язків з нами: комуністами і комсомольцями. Зв'язок з ним підтримувався через підлітків, які передавали йому наші записки» [21, 7].

Було вирішено, що для правильної організації підпільної роботи потрібно знати становище на фронтах. Радіоприймач був у колишнього директора кортеліської школи – поляка Чеслава Моліка. Увечері до нього прийшов Яків Сидорук і попросив той пристрій. Молік одразу віддав і приймач, і батарейки до нього, мовляв, беріть, мені він усе одно не потрібен. Сидорук переніс радіо в хлів Якова Карпука, Михайловський налаштував його, і так кортеліські підпільники стали слухати Москву. Тепер вони знали і про становище на фронтах, і про виступи Сталіна та Молотова [21, 9].

Восени 1941 р. в с. Кортеліси та по навколишніх хуторах, за свідченнями місцевих жителів, проживало приблизно 150–170 військовополонених [28]. Андрій Ліхван у своїх спогадах називає цифру 75 осіб. Він згадує також, що підпільники вирішили з'ясувати, які в них інтереси, хто чим живе, й познайомити їх між собою, щоб у майбутньому залучити до збройної боротьби. Так було виявлено групу офіцерів Червоної армії, яка пізніше стала керівним ядром партизанського загону. Це були лейтенанти: Ванька «Свердловський» (пізніше командир роти), Яшка «Білорус» (теж командир роти), Мішка «Узбек» (у загоні він був ординарцем Михайловського) та ін. Військовополонені жили не тільки в с. Кортеліси, а й у сусідніх селах. У с. Борисовка (нині – Республіка Білорусь. – *Ред.*), наприклад, проживало близько 20 осіб. Ними керував лейтенант Васька «Казах», який дружив із Борисом Михайловським [21, 14]. Ще в грудні 1941 р. на зборах у хаті Якова Карпука було вирішено обрати Михайловського командиром підпільної групи. Розпочинати активні бойові дії планували навесні, коли потеплішає. Для цього на місцях боїв шукали й ховали зброю. Задля конспірації вирішили відтоді не збиратися до купи, щоб не викликати підозр. А коли треба було поговорити, ходили на вечорниці... Збирались також у церкві, під час богослужіння. Тим більше, що військовополонені мали ходити до храму в наказному порядку [21, 16].

Водночас зв'язкові із с. Тур розвідали, що на ст. Заболоття є великий німецький склад із трофейним озброєнням, зокрема й снарядами. Звозять туди, казали вони, й продукти з навколишніх районів для відправлення їх залізницею на фронт і до Німеччини. Було вирішено склад підірвати. На ст. Заболоття поїхали двома саньми вісім осіб. Із місцевих – Карпук, Сидорук і Ліхван. У підпільників були великі протитанкові гранати й пляшки із запальною сумішшю. До складу наблизилися вночі. Охоронці спали у вартівні. Небезпеки ніхто не очікував, бо доти диверсій у цій місцевості не було. Підпільники відірвали дошки в загорожі, заклали вибуховий заряд, підпалили детонуючий шнур, сіли в сани й повернули назад. Проїхавши близько 1 км, почули вибух і побачили пожежу, яка розгорялася. Потім на ст. Заболоття німці заарештували багатьох невинних людей і майже всіх розстріляли. Лише євреїв убили близько 100 осіб. Тому було вирішено диверсій більше не влаштовувати до переходу партизанського загону в ліс [21, 19–20].

У січні 1942 р. кортеліська підпільна організація поповнилася ще одним цінним представником. Це був Хома Коновальчук, комсомолец із Кобринського району, який жив у сусідньому с. Самари під виглядом військовополоненого. Комендант кортеліської поліції Микола Зенюк забрав його до себе, щоб допомагав по господарству. Хома Арсентійович писав у своїх спогадах: «Коли приїхали в Кортеліси, комендант представив мене своїм батькам і дружині: “Ось привіз вам помічника”. Господарі були дуже добродушні, називали мене синком і запросили вечеряти. Сів я за стіл, давно я не їв таких продуктів, а сам думаю: “Почекайте,

чорти, я вам напрацюю». Тільки я дуже жалів, що не зміг забрати свій пістолет» [22]. Невдовзі з Хомою зв'язалися кортеліські підпільники, і Михайловський доручив йому ввійти в довіру до коменданта та його сестри Євгенії, яка працювала в ратнівському гестапо перекладачкою. Зв'язок із підпільниками Коновальчук підтримував через братів Прокопчуків – сусідів коменданта. Він дізнавався, хто приїде з району або кого німці збираються заарештувати.

Із Женею познайомився, коли в її брата-коменданта були хрестини. Той розповів дівчині, що Коновальчук – військовополонений, його робітник. Їй хлопець одразу сподобався, тож вона сказала Миколі: «Дурний ти, нікому не кажи, що він військовополонений, а представляй як двоюрідного брата». Під час хрестин Євгенія посадила Хому біля себе, а від'їжджаючи, пообіцяла йому відвідувати с. Кортеліси, як буде вільний час. Так завдяки цій романтичній дівчині кортеліські підпільники стали отримувати таємну інформацію з району. Женья сама кілька разів телефонувала Хомі, щоб попередити про облави, які німці влаштовували в с. Кортеліси [22]. Пізніше в партизанському загоні Коновальчук був призначений командиром розвідки.

На початку березня 1942 р. в селі з'явився Микола Воронович, підполковник медичної служби, на початку війни – командир медсанбату 22-ї танкової дивізії, розташованої в м. Брест. Уже першого дня війни він потрапив у полон разом із важкопораненими з медсанбату. У таборі для військовополонених у м. Бяла-Подляська німці призначили його відповідальним за медичну допомогу. Але потім за підготовку втечі жорстоко побили й позбавили можливості надавати допомогу пораненим. У лютому 1942 р. йому вдалося втекти з полону з великою групою військових. Так він опинився на х. Хомут у Якова Карпука, де жив потайки у хліві, в поліції не реєструючись. Воронович дуже активно включився в роботу зі створення партизанського загону. Пізніше був обраний заступником Михайловського, а фактично ще й виконував обов'язки начальника штабу [20].

Хоча підпільники діяли дуже обережно і про основні справи групи знало лише керівне ядро, у квітні 1942 р. поліцейські довідалися про існування організації. Зрадником виявився Михайло Дем'янюк на прізвисько «Кухтин», член комсомолу ще від 1937 р. [21, 23].

Спочатку поліцаї заарештували Якова Карпука, знайшли в нього наган, а його самого забрали в постерунок. Потім несподівано напали на Андрія Ліхвана, зв'язали йому руки, обшукали, але зброї не виявили. Як він згадує, в поліцейському відділку їх хотіли побити, але комендант Микола Зенюк наказав не чіпати й наручники не надягати. Комендант хотів, щоб Ліхван віддав йому бінокль, подарований одним офіцером, але той відмовлявся. Поліцаї зателефонували комендантові районної поліції Данилевичу й хотіли Ліхвана з Карпуком відвезти до смт Ратне. Але Михайловський і Воронович уже розробили план, як діяти, щоб їхніх соратників відпустили. Вони роздали кілька обрізів і автоматів, які можна було сховати під верхній одяг. У неділю вранці, вдаючи, ніби вони йдуть до церкви,

озброєні люди зібралися біля постерунку й вимагали відпустити заарештованих. Із місцевих там був лише Ксенофонт Гасюк, решта – військовополонені. Побачивши, що співвідношення сил не на його користь, комендант поліції відпустив затриманих, віддав Карпукові наган іще й приніс два літри самогону. Після цього підпільники відсвяткували звільнення своїх товаришів [21, 23–25].

До кінця квітня 1942 р. підготовчу роботу з організації партизанського загону було завершено. Пізнього вечора більшість членів організації зібралася на кладовищі с. Кортеліси (близько 50 осіб). Вирішили назвати загін ім'ям Ворошилова. Командиром обрали Бориса Михайловського, який був старший за віком і мав більший досвід військової служби. Воронович погодився виконувати обов'язки начальника штабу, а комісаром став комсомолец Андрій Ліхван [20]. Партизани ухвалили рішення негайно напасти на кортеліську поліцейську дільницю. Це вдалося зробити без жодного пострілу. У постерунку забрали всі продукти, зброю, боєприпаси, медикаменти й пішли в Борисовський ліс. Самих поліцейських не чіпали. Ті навіть не стали жалітися на партизанів у районну поліцію, бо розуміли, що тоді їм буде ще гірше. У них була запасна зброя, тому в райцентрі навіть не знали, що їх роззброїли [22]. Згадує Андрій Ліхван: «Вони страшно боялися нашого повторного нападу і вирішили з нами домовитися, щоб ми не чіпали їх, а вони нас. Вони запросили командування загону на переговори. Із нашого боку в переговорах брали участь Михайловський, Воронович і Карпук, а з їхнього – Зенюк і Горнік Михайло. Домовились, що ми їх не чіпаємо, якщо вони не будуть завдавати нам ніякої шкоди. Так воно деякий час і було. Я їздив по селу з пістолетом, гранатами, а мене ніхто не чіпав. Заїжджав до Мішки Горніка (поліцай), до коменданта, в постерунок і т. д.» [21, 27].

У Борисовському лісі до загону приєдналася велика група добре озброєних місцевих партизанів. Командував ними офіцер Вася «Казах», якого призначили командиром роти загону.

Свідчення Андрія Ліхвана: «Не всі військовополонені стали партизанами. Деякі зв'язались з хуторами, з бабами. Ми їх спочатку не чіпали. Потім почали забирати в загін, але вони не хотіли до нас йти. А ще пізніше їх стали виловлювати поліцаї, і тоді вони стали шукати дорогу в загін [21, 29].

Ворошиловці діяли дуже активно. Двічі напали на поліцейську дільницю в с. Черняни Кобринського району, після чого вона припинила існування. Але місцевого коменданта Маслюка, який особисто розстрілював людей, спіймати не вдалося. Двічі налітали й на районний центр Дивин (нині – селище Кобринського району, Брестська область, Республіка Білорусь. – Авт.) де вдалося розгромити поліцейський гарнізон та гестапо. Було захоплено велику кількість продовольства та радянських і німецьких грошей у банку [22].

Партизани після повернення в Кортеліський ліс дізналися, що місцева поліція стала порушувати угоду, укладену під час переговорів у Павла Дем'янюка. Поки загін був у білоруських лісах, поліцаї забули, що існує радянська влада.

Почали забирати молодь у Німеччину, переслідувати тих, кого вважали підозрілим. Тоді Михайловський дав наказ перебиратися в Борисовський ліс і заодно захопити поліцейську дільницю. У с. Кортеліси партизани прийшли всім загonom серед ясного дня. Поліцаїв роззброїли, роздягнули догола й попередили. Після цього вони перебралися в районний центр Ратне [21, 32].

Одного разу партизани отримали повідомлення, що в с. Самари поліцейські зібрали велику кількість молодих людей для відправлення до Німеччини. Через кілька годин вони вже були в селі. Згадує Хома Коновальчук: «Молодь зігнали біля поліцейської дільниці. Вогонь відкривати не можна було. Михайловський наказав підкрастися городами і кинути у вікно гарнізону гранату, поліцейські почнуть розбігатися, а ми їх будемо виловлювати» [22]. Але Хома помилково кинув гранату в сусідній будинок. На щастя, там нікого не було. Поліцейські разом із молоддю почали розбігатися. У полон було захоплено лише трьох осіб, їх відпустили й попередили, щоб більше не попадалися. Кортеліські партизани спалили кілька автомашин на дорозі Брест – Ковель. Знищували також лінії зв'язку, зривали мобілізацію коней для фронту, захоплювали продовольство, зібране для німців, проводили агітаційно-політичну роботу серед населення [20].

Після другої Дивинської операції підпільники із смт Ратне повідомили, що там відбулись арешти, і просили визволити затриманих. Михайловський вирішив атакувати селище о 24:00, щоб до ранку операцію закінчити. Виступили з Кортеліського лісу в похід після обіду, але шлях болотами й лісами забрав більше часу, ніж планували. Тому до смт Ратне підійшли вже на світанку 15 червня 1942 р. Воронович із двома групами зробив засідки на дорозі. Михайловський і Вася «Казах» мали атакувати гестапо, а Коновальчук зі своєю групою – поліцейський гарнізон. Поліцейські розбіглися без бою, і в'язнів із камер було випущено. Але гестапівці чинили запеклий опір. Під час перестрілки був важко поранений у ногу Вася «Казах» [21, 29; 20].

У смт Ратне було розгромлено райуправу, комендатуру, маслозавод та банк, убито двох німецьких офіцерів. Але пізніше партизани прозвітували, що знищили 20 гітлерівців. Після нападу на селище німці та поліція оточили містечко і зробили велику облаву. Було затримано 112 осіб, переважно євреїв, і розстріляно на околиці. Серед страчених виявились і радянські активісти [1, 89]. Трагічно склалася доля пораненого лейтенанта Васі «Казаха». Він лікувався в с. Борисовка, але був виказаний зрадником. Коли німці його оточили, він застрелився. Його мертве тіло для залякування повісили в м. Кобрин [21, 34].

Після нападу на смт Ратне загін імені Ворошилова повернувся до Кортеліського лісу, де базувався на острові серед болота. Успішні операції сприяли зростанню авторитету партизанів. До них приєднувалися нові групи втікачів із полону та місцевих жителів, тож чисельність загону збільшилася до 150 осіб. Його поділили на дві роти, в кожній – три взводи. Усі командири були офіцерами

Червоної армії. Крім того, партизани мали розгалужену мережу розвідників та зв'язкових у навколишній місцевості. Серед них був, наприклад, німець – лісничий, який жив на х. Бір біля с. Кортеліси. Він часто попереджував партизанів про нацистські облави й інформував про рух на дорозі Брест – Ковель. Завжди успішно виконували поставлені завдання дівчата-розвідниці Олександра Дордюк, Надія Кравчук та Ганна Мацерук [20].

Наприкінці червня брестські підпільники повідомили, що дорогою Брест – Київ їхатиме гауляйтер райхскомісаріату «Україна» Еріх Кох. У складі колони мало бути три легкові автомобілі. Партизани влаштували засідку на дорозі за с. Мокрани. Їхню групу із 12 осіб очолював командир взводу Сергій Курбатов. Андрій Ліхван був за провідника, бо в цьому селі жив його дід і він добре знав місцевість. Партизани кілька годин провели в засідці. Коли з'явилися легкові автомобілі, підбили першу й останню машини в колоні, але середня встигла розвернутись і втекти назад. У підбитих автомобілях партизани знайшли чимало грошей, але серед убитих німців Коха не виявилось. Як стверджує Андрій Ліхван, уже ввечері тієї самої доби московське радіо повідомило: «Партизанський загін в районі трикутника міст Брест – Малорита – Кобрин напав на слід Коха, але він втік пораненим». Борис Михайловський тоді дуже розсердився, що «Москва знає про поранення Коха, а він ні» [21, 30–31].

Версія про напад на Коха бачиться не такою вже і фантастичною, якщо врахувати, що м. Брест, як і вся Берестейщина, входило до складу райхскомісаріату «Україна». До того ж у червні 1942 р. партизанський рух тільки набував розмаху і Кох цілком міг вирушити на автомобілі до м. Брест із м. Рівне, яке було центром райхскомісаріату і в якому він постійно перебував [12]. У місцевій пресі 2 липня 1942 р. було опубліковано розпорядження райхскомісара України про смертну кару для всіх, хто допомагатиме бандам і полоненим. Водночас «той, хто своїм повідомленням допоможе затримати банду, одержить 1000 крб або першочергове право придбання продуктів, а також право отримати чи збільшити присадибну ділянку» [5, 102]. Ймовірно, цей наказ був виданий саме під впливом тих прикрих емоцій, які пережив Еріх Кох під час нападу на нього.

Кортеліським партизанам таки не вдалося знищити нациста, винного в убивствах сотень тисяч осіб на окупованій території. Після війни Еріх Кох був затриманий британцями й переданий СРСР. Але потім сталося щось дивне. Радянське керівництво чомусь віддало військового злочинця Польщі, де його після тривалої тяганини засудили до тюремного ув'язнення. Очевидно, так Йосиф Сталін віддячив Еріхові Коху за його злочини в Україні. Тим більше, що та безглузда й жорстока політика лише сприяла розгортанню руху Опору [12].

Партизанський загін імені Ворошилова почав свою діяльність дуже успішно й майже без утрат, але серед командирів точилися суперечки, як діяти далі. Борис Михайловський вважав, що потрібно розгортати боротьбу в тилу ворога й перетворити загін на партизанську дивізію. Микола Воронович, який був обраний

заступником командира, але мав більш високе військове звання, наполягав на тому, що треба йти на з'єднання з Червоною армією. Серед партизанів були прихильники як одного, так і другого [22].

Наприкінці червня до загону приєдналося п'ять військовополонених на чолі зі старшим лейтенантом Мешитбаєм Хасеновим, які втекли з табору в м. Ковель. За їхнім повідомленням, у тому таборі перебувало близько 13 тис. бранців. Багато з них потрапили у полон недавно, після розгрому радянських військ під м. Харків. Умови табірні були жахливі. Полонених морили голодом і розстрілювали за найменші провини [24]. Михайловський вирішує напасти на м. Ковель, визволити військовополонених та в'язнів, захопити аеродром, гестапо та військові склади. До акції мали залучити також невелику партизанську групу під командуванням лейтенанта Шиканова, яка діяла окремо. Але загін імені Ворошилова відправив на завдання лише половину бійців на чолі з Борисом Михайловським. За свідченням Миколи Вороновича, він залишився з другою половиною загону в Кортеліському лісі, щоб відволікати увагу ворога. Пізніше Воронович визнав, що це розпорошення сил було великою помилкою [16]. Але з огляду на його суперечки з командиром можна припустити, що такі невивадковою.

Група Михайловського дійшла лісовими дорогами майже до с. Буцинь і там зупинилася, щоб отримати інформацію від розвідників. Було спекотно, партизани купались у лісовому озері, Михайловський переплив його. Тим часом повернулися дівчата-розвідниці. Вони повідомили, що в м. Ковель тривога й німці готуються до оборони. Певно, дізналися про підготовку партизанського нападу від зрадника. Проти нападу на м. Ковель виступив командир роти Іван Мартинов (Ванька «Свердловський»). Він забрав свій підрозділ і повернувся до Вороновича [22].

Після цього Михайловський мусив відмовитися від своїх планів і вирішив влаштувати засідку на дорозі біля Замшанського лісництва. Ліс там був біля самої дороги, і місцевість бачилася дуже зручною для засідки. Група партизанів на чолі з Коновальчуком зайшла в будинок лісництва й відвела його працівників в окрему кімнату. Самі залишилися чергувати біля телефону. Приблизно через годину почулося гудіння двигунів, із боку смт Ратне з'явилися три вантажівки. Партизани відкрили вогонь із близької відстані. Щойно пролунали постріли – Коновальчук обрізав телефонний дріт і вибіг на вулицю. Там побачив німецькі машини, що стояли на дорозі, й гітлерівців, які розбігались у різні боки під кулями. Так було захоплено три автомобілі, навантажені продуктами, консервами й горілкою [22]. Продукти відвезли в Самарівський ліс і там заховали, а машини спалили. У цьому бою було вбито німецького офіцера – господарника луцького гарнізону – та двох солдатів. У полон узяли двох водіїв (українців), а третього теж було вбито. Із колони лише одному німецькому солдату вдалося втекти. Забравши полонених і трофеї, загін в обхід смт Ратне вирушив до Кортеліських лісів [22].

Через два дні після розпаду загону німці несподівано напали на партизанський табір. Утім, отримавши детальну інформацію від зрадника про розташування й сили ворошиловців, не змогли їх розбити. Завдяки своїй зручній позиції ті зустріли ворога нищівним вогнем і завдали йому значних втрат. Пізніше Воронович у звіті написав, що було знищено дев'ятох німців. Хоча, за свідченням місцевих жителів, насправді партизани вбили двох і ще кількох поранили [28]. Ворог мав значну чисельну перевагу, тож партизани почали відступати через болото в бік х. Рябине. Саме в цей час звідти поверталася група із п'яти розвідників, одягнутих у німецьку форму. Партизани всіх їх перестріляли й, лише підійшовши ближче, побачили, що вбили своїх товаришів, які недавно приєдналися до загону. Андрій Ліхван після бою поховав їх на місці загибелі, а через кілька років організував перепоховання на кортеліському кладовищі [21, 35].

Основні сили загону на чолі з Миколою Вороновичем вирушили в білоруські ліси й уже не повернулися. Це було грубим порушенням наказу командира, але Воронович пізніше виправдовувався тим, що їх постійно переслідували німці. Ще одна група партизанів відколосалася від загону й почала діяти самостійно [13].

Борис Михайловський був дуже засмучений розпадом загону, але вирішив затриматись у Кортеліських лісах. У середині липня група бійців на чолі з Мешитбаєм Хасеновим влаштувала засідку на дорозі Брест – Ковель. Місце вибрали таке, де обабіч дороги росли густі кущі. Чекати довелося дуже довго. Спочатку затримали дві підводи, на яких селяни везли здавати німцям курячі яйця. Партизани підкріпилися частиною тих яєць, а решту наказали іздовим потовкти. Лише близько 14:00 із боку м. Брест з'явився легковик. Відкрили вогонь – автомобіль зупинився. У ньому, крім водія, знайшли вбитого німецького оберлейтенанта. Партизанам дісталася чимала здобич. У машині вони виявили дев'ять гвинтівок, п'ять пістолетів, п'ять пар нових комплектів обмундирування, валізу із сигаретами та сигарами і ще один чемодан із німецькими марками та українськими карбованцями, які райхскомісаріат друкував у м. Рівне [24].

У портфелі офіцера було багато документів, серед яких директиви Гітлера, які стосувалися окупаційної політики. Частина їх переклав один із оточенців – учитель німецької мови з м. Смоленськ. У них, зокрема, йшлося про необхідність покращити заготівлю металобрухту й сільськогосподарських продуктів, наказано було більш суворо та нещадно карати саботажників і тих, проти кого існували підозри в підтримці «сталінських бандитів» або зв'язках із ними [24]. Німці вважали, що партизани порушують міжнародні угоди про правила ведення війни, тож ставилися до них як до бандитів. У наказах різних командних інстанцій постійно наголошувалося, що полонені партизани підлягають страті, але не відразу, а після ретельного допиту – щоб отримати від них максимум інформації [13].

У середині липня 1942 р. до с. Кортеліси прибуває із Шацьких лісів партизанський загін під командуванням Степана Шковороди. На відміну від безпар-

тійного Бориса Михайловського, Шковорода був давнім членом Комуністичної партії, багато разів його заарештовувала й переслідувала польська поліція. Після приєднання Західної України до Радянського Союзу очолював торгівлю в Шацькому районі. Із початком війни евакуювався до м. Київ, але був направлений на підпільну роботу. За свідченням соратників, Степан Шковорода був дуже енергійним і рішучим командиром, нічого не боявся й жорстоко розправлявся з ворогами [27]. Бійці двох загонів вирішили об'єднатися. Хоча Шацький загін був численнішим, командиром обрали Бориса Михайловського. Заступником став Степан Шковорода, начальником штабу – ще один шацький партизан Михайло Глазінов, а брата Шковорода Корнила призначили старшиною загону. Об'єднаний загін тепер налічував 137 осіб, мав на озброєнні 1 станковий і 13 ручних кулеметів, 28 автоматів різних марок та іншу зброю [24].

Більшість партизанів були оточенцями й виступали за те, щоб іти до фронту або принаймні об'єднатися з тими загонами, які мають зв'язок із Великою землею. Їх непокоїло, що про їхню боротьбу з ворогом нічого не знає радянське керівництво. Була велика ймовірність, що їх вважають зрадниками, а отже, постраждають їхні сім'ї. Михайловський не зумів протистояти цим настроям. Узагалі атмосфера в загоні була дуже демократична. До командира всі зверталися на ім'я – «Борисе». Одного разу у ворошиловців постало «жіноче питання». Із шацькими партизанами прийшла молода офіцерська дружина Ліда, яка відзначалася легковажною поведінкою. Через неї серед бійців почалися конфлікти. Шковорода пропонував баламутку розстріляти. Але Михайловський не погодився і наказав їй покинути загін. Лідку забрав до себе жити один зв'язковий із с. Борисовка [11].

17 липня 1942 р. партизани, не передчуваючи біди, готувалися до походу й відпочивали в лісі біля с. Черняни – приблизно за 30 км на північ від с. Кортеліси. Як згадує Андрій Ліхван, він із деякими іншими командирами грав у карти на гроші. Узагалі грошей у партизанів було багато. Як радянських карбованців, так і окупаційних, а також німецьких марок. Їх захопили під час розгрому дивинського банку та в знищених німецьких автомобілях. За гроші виготовляли фальшиві німецькі документи й купували продукти в селян. Під час походів мішки з купюрами носив ординарець Михайловського – Міша «Узбек» [21, 38].

На посту було затримано двох молодих чоловіків, які говорили, що прийшли в ліс по дрова. У них був документ від сільського старости. Командири з ними поспілкувалися й, отримавши «клятви», що вони нікому нічого не скажуть, відпустили їх. А вже через кілька годин пролунала кулеметна черга й до табору прибіг поранений у груди вартовий. Маючи чисельну перевагу, німці та поліція намагалися витіснити партизанів у болото, на відкриту місцевість. Ті прекрасно розуміли, чого їм чекати в разі відступу, тож зайняли кругову оборону і стійко оборонялися, щоб протриматися до заходу сонця. У цьому бою відзначився Степан Шковорода, який не тільки вміло командував бійцями, а й двічі на льоту ловив німецькі гранати з довгими ручками і кидав їх назад у розташування

противника. Німецькі офіцери багато разів піднімали своїх підлеглих в атаку, але щоразу змушені були відступати з утратами. Лише після того як загинув їхній командир, начальник кобринського гестапо, вони заспокоїлись і поспіхом покинули ліс. У цьому бою двох партизанів було вбито, іще двох поранено. Поховавши загиблих та зібравши трофеї, партизани вирушили на схід [24].

За ніч дійшли до с. Болота Кобринського району й зупинилися в лісі на відпочинок. Розвідники з'ясували, що в селі із представників влади є лише староста і трое поліцейських. Партизани підняли їх із ліжок, і вони, сонні, спершу навіть не зрозуміли, що сталося. Під час допиту виявилось, що ці поліцейські брали участь у Чернянському бою. Вони розповіли, що для участі в цій операції німці залучили підрозділи із м. Ковель, Брест і Кобрин, а ті двоє лісорубів, які вийшли на партизанський табір, були перевдягнутими поліцейськими. Розвідавши підходи до табору, вони потім привели карателів. Супротивник прибув на 24 вантажівках. Живої сили в нього налічувалося приблизно 600 осіб, із них – 50 німців. Карателі сподівалися вигнати партизанів на чисте болото й там перестріляти. Відступили тільки тому, що самі зазнали великих утрат і був смертельно поранений їхній командир [22].

Доти партизани відпускали полонених поліцейських під чесне слово, що ті проти них не воюватимуть. Утім, щодо цього питання серед ворошиловців точилися гострі суперечки. Одні вимагали розстрілювати поліцейських як зрадників, а інші їх захищали, кажучи, що цих людей примусили працювати в поліції. Після Чернянського бою всіх поліцейських, сільських старост (солтисів) та інших прислужників окупантів постановили страчувати. За наказом Михайловського перекинчиків у с. Болота розстріляв із парабелума казах Шаймухамбет Джуматаєв [24].

Наступної ночі партизани форсували Дніпровсько-Бузький канал і незабаром опинилися в Дахловських лісах. Місцеві зв'язкові організували їм зустріч із Дахловським загonom. Ним командувала жінка, яка до війни була на партійній роботі. Чисельність його становила приблизно 100 осіб, переважно це були колишні військовослужбовці. Дахловські партизани жили тихо-мирно, як на курорті. Німці не чіпали їх, а вони – німців. Мешкали в зручних наметах із матрацами й навіть подушками. Михайловський та Шковорода пропонували об'єднатись, але вони відмовилися. Лише кілька осіб приєдналося до Кортеліського загону [21, 42]. Під час перебування в Дахловському лісі партизани розгромили поліцейський гарнізон у Яремичах. В операції брало участь із пів сотні осіб на чолі з Борисом Михайловським. Партизани приїхали в село близько 12:00 на підводах, заховавшись у сіні. Підїхали до гарнізону й з автоматами та гранатами напали на поліцейських. Згадує Андрій Ліхван: «Розправились з ними швидко, як баба з курми. Забрали трофеї та продукти і поїхали». Через тиждень загін імені Ворошилова знову вирушив на схід [21, 43].

Змучені й голодні, зупинилися відпочити вже на території Дорогичинського району. Старшина загону відправив кілька груп у навколишні села по продукти. В одному з них, де жили баптисти, партизанів зустріли вороже. Утім, командування вирішило день перечекаати на місці. Трьох осіб, перевдягнутих у німецьку форму, збиралися відправити в розвідку, але не встигли. Близько 11:00 розпочався ворожий наступ. Партизанський загін розташувався на узліссі трьома окремими групами, виставивши навколо пости. Із початком німецької атаки на певний час виникла паніка і партизани стали з поспіхом відступати. Група Михайловського відійшла у глиб лісу й вийшла з бою. Інші дві групи противник притис вогнем до землі в молодому сосняку. Становище партизанів було дуже загрозливе. Вони мали обмежений запас набоїв, а гітлерівці оточили їх більшими силами, намагаючись постійно атакувати й закидати гранатами [22]. Партизани відчайдушно оборонялися, розуміючи, що пощади їм не буде. Найбільших утрат ворогу завдали кулеметники. Один із них – Григорій Григоренко – вбив трьох німецьких солдатів та фельдшера чи санітара з пов'язкою на рукаві, який намагався рятувати поранених. Бій тривав до пізнього вечора, і лише в сутінках партизани відірвалися від противника. За даними розвідки, ворог утратив 37 осіб. У партизанів загинуло два кулеметники і ще двоє були поранені [24].

Після бою частина учасників походу, які були вихідцями з Волині та Кобринського району, вирішили повернутися до рідних місць. А основні сили загону на чолі зі Степаном Шковородою вирушили в Мінську область, де влилися в партизанський загін Комарова (В. Коржа). Там вони зустріли багатьох своїх товаришів, зокрема й Бориса Михайловського та Миколу Вороновича [23].

Партизани із групи Шковороди були настільки обурені втечею Михайловського під час Салівського бою, що вимагали розстріляти його за зраду й боягузтво. На зборах були виступи «за» і «проти», але вирішальною стала промова лейтенанта Івана Єршова, який розповів про величезний вклад Михайловського у створення партизанського загону та його успішні бойові дії. У результаті Бориса цілком виправдали [23].

Через два місяці загін Комарова переформувався в Пінське партизанське з'єднання і Михайловського призначили на посаду комісара загону імені Суворова, який діяв у Кобринських лісах. Командиром цього загону був Борис Лукашук на псевдо «Батя». Він завжди ходив у вишитій сорочці й, на думку багатьох партизанів, був зв'язаний з українськими націоналістами. У нього від самого початку відносини з Михайловським не склалися. Їхні суперечки закінчилися тим, що в березні 1943 р., за однією версією, Лукашук наказав йому покинути загін, а за іншою – Михайловський сам вирішив іти до командування з'єднання, щоб пожалітися на командира. Але далеко не зайшов. Його, Івана Єршова та ще двох радянських офіцерів наздогнали прихильники «Баті» й розстріляли. Через кілька днів уже симпатки Михайловського розстріляли командира загону Бориса Лукашука та кількох його друзів, звинувативши їх у зв'язках із

«бульбашами» [22]. У 1975 р. на прохання сина Михайловського управління КГБ Брестської області проводило розслідування цієї історії, але не знайшло жодних документів, які підтверджували б зв'язки Бориса Лукашука з УПА. Було визнано, що причиною загибелі двох командирів стали неприязні стосунки між ними [13].

На відміну від Бориса Михайловського, Микола Воронович командної посади більше не отримав і виконував обов'язки лікаря загону. Він дожив до перемоги й працював на посаді начальника Пінського облздороввідділу [13].

Степан Шковорода був призначений командиром своєї групи у складі загону Комарова. 3 вересня 1942 р. в бою біля містечка Погост він зазнав дуже серйозного поранення й через кілька днів помер у важких муках [24].

Хома Коновальчук повернувся в Кобринський район і приєднався до одного з місцевих загонів. Під час бою був тяжко поранений у ногу, але фельдшерка Оксана вчасно надала допомогу і врятувала від смерті. Уже після бою командир та комісар загону порадилися і вирішили пораненого Хому добити, щоб із ним не носитися. Але знайомі Коновальчука не дозволили цього зробити. Його занесли до підпільників, у яких він кілька місяців лікувався, а потім приєднався до загону імені Суворова. Після війни жив у м. Харків [22].

Мешитбай Хасенов командував спочатку ротою, а потім доріс до посади командира партизанського загону імені Калініна у складі Пінського з'єднання. Після демобілізації повернувся в рідний Дагестан [24].

Після розгрому поліцейського гарнізону в Яремичах комісар загону Андрій Ліхван звернувся до Михайловського з проханням відпустити його партизанити в рідні місця. Той не заперечував. Разом із Ліхваном пішли двоє хлопців із с. Гута Ратнівського району. Коли дісталися до с. Кортеліси, була вже середина серпня. Під час зустрічі з Яковом Карпуком Ліхван дізнався, що одна група партизанів під керівництвом Оніщука діє біля смт Ратне, а поблизу с. Кортеліси є ще одна – чисельністю близько 40 осіб. Вона займається бандитизмом, грабує комори. Кожен знайшов собі жінку, в загоні цілковита анархія. Незабаром на одному з кортеліських хуторів зустрілися із групою цих анархістів. Серед них був лейтенант Михайло Балясний, якого всі називали Мішкою. Він узимку 1941–1942 рр. жив у с. Кортеліси, а потім був командиром взводу в Михайловського. Мішка розповів, що із тим взводом ходив на завдання, а повернувшись, не міг знайти загін. До його взводу почали приєднуватися місцеві жителі та жінки, а керувати ними фактично почав старшина на ім'я Віктор із с. Бірки. Саме він був головним бандитом і грабіжником. Кортелісці вирішили навести в загоні порядок. Андрій Ліхван з Іваном Курським вбили старшину і ще двох бандитів. Жінок відправили по домівках. Балясний знову став командиром, а Ліхван – комісаром [21, 47–49]. До Кортеліської трагедії залишався один місяць.

Джерела та література:

1. *Архів Управління служби безпеки України (далі – УСБУ) у Волинській обл. – Ф. П. – Спр. 6357: Кошелюка А.Я. і Корнелюка Я.Х. – Т. 1. – 307 арк.*
2. *Там само. – Т. 2. – 298 арк.*
3. *Там само. – Т. 5. – 289 арк.*
4. *Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф. П. – Спр. 12199: Сіліка І.А. – 40 арк.*
5. *Боляновський А. «Чорна середа» села Кортеліси 23 вересня 1942 року / Андрій Боляновський // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2014. – Вип. 7. – С. 82–106.*
6. *Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В.Т. Денисюк, І.О. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452 с.*
7. *Державний архів Волинської обл. – Ф. Р. – 164. – Спр. 485: Сахарчука І.А. – 303 арк.*
8. *Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944). – Луцьк: Вежа-друк, 2017. – 420 с.*
9. *Карпенко Т. Ратнівщина – край партизанський / Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. – Рівне, 2013. – 606 с.*
10. *Лесіцька К. Поклик рідної землі. Історія села Броди. – Вид. 2-ге, доповн. / К.К. Лесіцька. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 280 с.*
11. *Михалевич М. Епізоди партизанської боротьби // Ратнівщина. – 2018. – 11 квітня. – С. 2.*
12. *Там само. – 13 квітня. – С. 3.*
13. *Там само. – 18 квітня. – С. 3.*
14. *Михалевич М. Початок партизанської війни на Ратнівщині // Ратнівщина. – 2017. – 23 вересня. – С. 2.*
15. *Там само. – 26 вересня. – С. 3.*
16. *Там само. – 30 вересня. – С. 3.*
17. *Михалевич М. Боєць невидимого фронту // Ратнівщина. – 2019. – 10 травня. – С. 4.*
18. *Прокоп'юк М. Нескорені Кортеліси // Радянська Волинь. – 1987. – Травень.*
19. *Смирнов О. От Москвы до Бреста / О. Смирнов. – Минск. – 1971. – 127 с.*
20. *Спогади Вороновича М.І. – заступника командира загону ім. Ворошилова. – Фонди Кортеліського історичного музею (далі – КІМ).*
21. *Спогади Ліхвана А.М. – комісара загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
22. *Спогади Коновальчука Х.А. – партизана загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
23. *Спогади Веремеєнко Н.Г. – партизанки загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
24. *Спогади Хасенова М.С. – партизана загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
25. *Спогади Гордійчук Г.Д. – партизанки загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
26. *Спогади Дордюк О.М. – партизанки загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
27. *Спогади Барсука І.Ф. – партизана загону ім. Ворошилова. – Фонди КІМ.*
28. *Спогади Круша І.Я. – жителя с. Кортеліси. – Фонди КІМ.*
29. *Спогади Якушика П.Т. – жителя с. Кортеліси. – Фонди КІМ.*
30. *Яворівський В. Вічні Кортеліси: Повість. 2-ге вид. / В. Яворівський. – К.: Молодь, 1988. – 136 с.*

© *Николай МИХАЛЕВИЧ*

СОЗДАНИЕ И БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ КОРТЕЛЕССКОГО ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА ИМЕНИ ВОРОШИЛОВА В 1942 г.

В статье рассматриваются особенности немецкого оккупационного режима на Волынском Полесье и причины развёртывания советского партизанского движения, одним из центров которого стало с. Кортелесы на Ратновщине. На основе разносторонних источников автор исследует этапы создания и формирования партизанского отряда имени Ворошилова во главе с Борисом Михайловским и причины его успешной деятельности. По мнению большинства исследователей и местных жителей, именно эта деятельность стала главной причиной Кортелесской трагедии 23 сентября 1942 г., во время которой, по официальным советским данным, погибло почти 3 тыс. мирных жителей.

Ключевые слова: *немецкая оккупация, вспомогательная полиция, снабжение продовольствием, подпольщики, партизанский отряд имени Ворошилова, Борис Михайловский, с. Кортелесы.*

© *Mykola MYKHALEVYCH*

CREATION AND COMBAT ACTIONS OF THE KORTELISY PARTISAN DETACHMENT NAMED AFTER VOROSHILOV IN 1942

The peculiarities of the German occupation regime in Volyn Polissia and the reasons for the development of the Soviet partisan movement, one of the centers of which became the Kortelisy village in Ratne region are considered. The author examines the stages of creation and formation of the partisan detachment named after Voroshilov led by Borys Mykhailovskyi and the reasons for its successful activities based on a variety of sources. According to most researchers and locals, this activity was the main cause of the Kortelisy tragedy on September 23, 1942, during which, according to the official Soviet data, nearly 3 thousand civilians were killed.

Keywords: *German occupation, auxiliary police, food supply, underground, partisan detachment named after Voroshilov, Borys Mykhailovskyi, Kortelisy village.*

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

УДК 37.036.5

© *Любава СИДОРЕНКО*

ПРОПАГУВАННЯ ГЕРОЇЗМУ ТА МУЖНОСТІ В РОБОТІ КЛУБУ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблему пропагування героїзму та мужності захисників України способом культурологічних заходів, актуалізовану досвідом проведення ООС (АТО). Особливу увагу приділено розгляду суті національно-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних сил України (ЗСУ) як складника загального виховного процесу. Зроблено висновок щодо важливої ролі різноманітних форм культурологічної роботи в клубі військової частини, спрямованих на пропаганду мужності та героїзму захисників України, формування військово-професійних якостей військовослужбовців.

Ключові слова: *пропагування героїзму та мужності, національно-патріотичне виховання, культурологічна робота, Збройні сили України, клуб військової частини.*

Відновлення положень Конституції України, процеси реформування, розвитку ЗСУ у зв'язку з теперішніми подіями в державі зумовлюють необхідність посилення виховного впливу на особовий склад частин та підрозділів, повагу до українських традицій і духовних цінностей, формування в особового складу національної свідомості, підвищення культури вироблення високих морально-бойових якостей, морально-психологічної готовності до захисту Батьківщини. Адже саме це допомагає кожному військовослужбовцю зберігати свою бойову готовність.

Досвід проведення ООС (АТО) на сході нашої держави актуалізує проблему пропагування героїзму та мужності захисників України. Це цілеспрямований процес, що є важливим складником формування особистості військовослужбовця ЗСУ як громадянина з високою патріотичною свідомістю, почуттям вірності та любові до Батьківщини, здатного до виконання бойових завдань, спрямованих на захист національних інтересів, цілісності та незалежності України.

Клуб військової частини виступає осередком виховних, культурологічних та дозвільних заходів військовослужбовців ЗСУ. Тому слід зазначити, що робота клубів військових частин є необхідною не лише в пункті постійної дислокації, а й на теренах збройного конфлікту з метою вшанування мужності й героїзму, уславлення бойового подвигу захисників незалежності й територіальної цілісності України, збереження та розвитку національних військових традицій і звичаїв українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві, підтримання морально-психологічного стану способом проведення культурно-мистецьких заходів, задоволення культурних потреб військовослужбовців через творчу реалізацію, зняття негативних емоційних наслідків, можливих посттравматичних психічних розладів, підвищення рівня духовного збагачення тощо. Отже, пропагування мужності й героїзму військовослужбовців способом культурологічних заходів та національно-патріотичного виховання є одним із найважливіших завдань начальника клубу військової частини та інших посадових осіб.

Серед науковців, які досліджували організацію культурологічної роботи у війську, слід назвати Е. Кирпича, І. Подобіда, Б. Комського, В. Ремізова, О. Бойка. Сьогодні в більшості випадків праці й твердження названих авторів вимагають певних коректувань та переосмислень. Опосередковано проблему організації культурологічної роботи у військах досліджували М. Козирев, В. Темко, В. Кожевніков, Я. Романовський, І. Автушенко, Л. Сидоренко та ін. Але проблема формування системи виховання воїна культурологічними засобами в Україні залишається все ще повною мірою не вивченою. Потребують глибшого узагальнення історичний досвід, проблеми його трансформації в практиці сьогодення, розвиток новітніх форм та методів роботи клубу військової частини щодо пропагування героїзму й мужності захисників України (на досвіді ООС (АТО)).

Національно-патріотичне виховання особового складу ЗСУ як компонент загального виховного процесу є «системною та цілеспрямованою діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, органів військового управління, а також громадських організацій патріотичного спрямування з формування високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності до виконання конституційного обов'язку щодо її захисту» [1, 208]. Патріотичне виховання передбачає формування у громадян відповідного комплексу особистісних якостей, соціально значущих мотивів поведінки, гармонійного поєднання державних та особистих інтересів, подолання негативних процесів і явищ у ЗСУ.

Одним із головних завдань національно-патріотичного виховання у ЗСУ є формування та розвиток патріотичної свідомості й світогляду українського військовослужбовця. У змісті національно-патріотичного виховання особового складу має бути враховано:

– відповідність соціальному замовленню українського суспільства, призначенню ЗСУ та вимогам, які висуваються до патріотичної вихованості особового складу;

– націленість на досягнення головної мети національно-патріотичного виховання – формування патріотично настроєної, всебічно та гармонійно розвинутої особистості військовослужбовця – громадянина й патріота України;

– сучасні національні, загальнолюдські та військові цінності, ідеали;

– наявність зв'язку теорії з військовою практикою, забезпечуваність загальної підготовки психіки особистості вихованця до складних умов сучасної війни;

– відповідність духовним і фізичним можливостям вихованців;

– сприяння єдності виховання, навчання, розвитку, психологічної підготовки і самовдосконалення військовослужбовців;

– врахування реальних можливостей, потреб та особливостей конкретних видів ЗСУ (родів військ), військових частин і підрозділів, окремих військовослужбовців тощо.

Зміст національно-патріотичного виховання є важливим елементом процесу виховання військовослужбовців, зокрема й через роботу клубу військової частини. Отже, національно-патріотичне виховання полягає у формуванні у військовослужбовців національної свідомості, почуття патріотизму, поваги до Конституції та законів України на засадах духовності й моральності, популяризації духовно-культурної спадщини українського народу, активізації взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, засобів масової інформації та зв'язків із громадськістю, соціальної активності та відповідальності за поставлені завдання, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності й територіальної цілісності України.

Зміст, структуру, стратегію, напрями національно-патріотичного виховання визначено в комплексі різних керівних документів. Це, зокрема: Наказ ГШ ЗСУ № 108 від 28 березня 2017 р. «Про затвердження Інструкції з організації національно-патріотичної підготовки у Збройних силах України»; Наказ ГШ ЗСУ № 445 від 3 листопада 2016 р. «Про затвердження програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2016–2020 роки та перспективного плану реалізації Програми військового виховання у Збройних силах України на 2016–2020 роки»; Постанова Верховної Ради України № 373-VIII від 12 травня 2015 р. «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді»; Розпорядження Кабінету Міністрів України № 998 від 23 вересня 2015 р. «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року»; Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020–2025 роки» [2–6].

Згідно з Указом Президента України № 286 від 18 травня 2019 р. «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020–2025 роки»,

формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості здійснюється на прикладах героїчної боротьби українського народу за утвердження суверенітету власної держави, ідеалів свободи, соборності, успадкованих, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських січових стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів «Карпатської Січі», Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху. Також національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 рр., Героїв Небесної сотні, учасників АТО та ООС у Донецькій і Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією [6].

Водночас важливим складником національно-патріотичного виховання має стати поширення інформації про досягнення наших співвітчизників та їхній внесок у скарбницю світової цивілізації.

У цьому Указі Президента України серед проблем національно-патріотичного виховання вказано також:

– брак духовності й моральності в суспільстві;

– наявність істотних відмінностей у системах цінностей, світоглядних орієнтирах груп суспільства, населення певних територій держави, окремих громадян, зумовлених нищенням української духовно-культурної спадщини та історичної пам'яті, розбіжностей в уявленнях про історичне минуле, зокрема про тоталітарну добу, голодомори та політичні репресії;

– незавершеність процесу формування національного мовно-культурного простору, стійкості його ціннісної основи до зовнішнього втручання;

– відсутність єдиної державної інформаційно-просвітницької політики щодо питань організації та висвітлення заходів із національно-патріотичного виховання;

– перетворення інформаційного простору на поле маніпуляцій суспільною свідомістю, продукування ціннісної дезорієнтації [6].

Отже, національно-патріотичне виховання – один з основних напрямків, невід'ємний складник гуманітарної сфери в ЗСУ. Основна його мета – підготовка самовідданих захисників Вітчизни. Для її досягнення активно використовуються масові форми культурологічної роботи, агітації та пропаганди.

Завданнями національно-патріотичного виховання особового складу в роботі клубу військової частини потрібно вважати:

– утвердження у свідомості військовослужбовців та працівників ЗСУ любові до Батьківщини та ЗСУ, глибоких патріотичних переконань, поваги до української мови, культури, історичного минулого, національних і бойових традицій, гордості за належність України;

–виховання поваги до Конституції та законів України, вимог Військової присяги і статутів, високоморальних і патріотичних норм суспільного життя;

–цілеспрямоване та системне оволодіння особового складу патріотичними знаннями як основою його вихованості (про Україну та її Збройні сили, національно-історичні та бойові традиції, про свій вид Збройних сил (рід військ), військову частину, їхній бойовий шлях, подвиги та героїзм українців, проявлені під час захисту Вітчизни, та ін.);

–формування в особового складу поваги до державних символів – Герба, Прапора, Гімну України та військових ритуалів і символів;

–протидію викривленню й фальсифікації історії України та її ЗС, турботу про її об'єктивне висвітлення;

–запобігання впливу на особовий склад псевдоцінностей, міжнаціональної ворожнечі, зневаги до людини, пропагування культу насилля, жорстокості, що руйнують духовну сферу воїнів;

–усебічне підвищення соціального статусу і престижу військової служби тощо [6].

Сьогодні в Україні ядром національно-патріотичного виховання стала українська культура з її народними піснями, танцями, святковими обрядами та звичаями, іншими творчими проявами національного життя й національних культурних цінностей, а засобами патріотичного виховання стали: мова, народна мораль, етика, естетика, родовід, рідна історія, краєзнавство, фольклор, народне мистецтво, народний календар, національна символіка, релігійні виховні традиції, форми й методи української етнопедагогіки.

Виховні можливості різноманітних форм культурологічної роботи у клубі військової частини багаті й різноманітні. Усі вони спрямовані на формування громадських поглядів, переконань і почуттів, а останні визначають поведінку людей у суспільстві. Беручи безпосередню участь у масових заходах (мітинги, публічні акції, тематичні вечори, усні журнали, вечори відпочинку тощо), воїни пізнають, обговорюють і вирішують проблеми службового, морально-етичного й іншого характеру.

У чому ж полягають переваги масових форм роботи у клубі військової частини? По-перше, масові заходи відображають інтереси військовослужбовців і є гнучкою та надійною формою зв'язку з масами й цілеспрямованого впливу на них, відрізняються публіцистичністю змісту та формами їх прояву, надзвичайною популярністю й доступністю, розраховані на одночасне сприйняття широкою аудиторією певної інформації, пов'язаної з її безпосереднім життєвим досвідом і завданнями. Масові заходи мають на меті викликати й затвердити конкретні судження, мобілізуючи військовослужбовців на успішне виконання завдань. По-друге, вони відрізняються комплексністю використання визначних військовослужбовцями засобів ідейного та емоційного впливу. По-третє – найбільшою яскравістю, видовищністю, емоційністю. Масові заходи мають

згуртувати військовослужбовців, об'єднати їх, перетворити на колектив, здатний вирішувати поставлені бойові завдання. По-четверте, їх характеризує широке визнання, підтримка.

Ґрунтуються масові заходи на основі загального інтересу до них та безпосередньої участі військовослужбовців у їх проведенні. Це створює умови для використання ініціативи, самодіяльної творчості й ентузіазму учасників. Завдяки своїм очевидним перевагам масові форми роботи широко представлені в морально-психологічному та виховному забезпеченні життєдіяльності й застосуванні військ. Вони за своїм характером, призначенням, структурою, складом учасників, методами підготовки й проведення поділяються на:

- суспільно-політичні, присвячені державним святкам, пам'ятним історичним датам, важливим подіям, проблемам внутрішнього й міжнародного значення;
- військово-патріотичні;
- художньо-естетичні тощо.

Окрему групу масових заходів, присвячених пропаганді мужності та героїзму захисників України, які проводяться у клубі військової частини, становлять вечори відпочинку, диспути, зустрічі з ветеранами війни та військової служби, учасниками бойових дій.

Вечори відпочинку можуть проводитись у різноманітних формах: вечори пісні, музики й танців, ігор та розваг, гумору й сатири, дискотеки тощо. Вони проводяться за програмою, яка може включати: видовищні та концертні номери розважального спрямування (жартівливі й ліричні пісні, музичні ексцентрики, мультфільми, фрагменти комедійних фільмів, витівки й пародії тощо); танцювальні відділення; ігри й танцювально-ігрові номери, що сюжетно пов'язані із загальною темою вечора, атракціони, вікторини (хто автор музики й тексту) та конкурси (на найкращого співака або оригінальне виконання). Вечори відпочинку мають бути тематично спрямовані, тобто віддзеркалювати певні значні події з історії України, ЗСУ, військової частини тощо.

Диспут – це масовий захід, що здійснюється у формі прилюдної суперечки щодо актуальних суспільно-політичних, моральних, естетичних, культурних та інших проблем. Диспут проводиться як ґрунтовна наукова розмова, складний процес пошуку істини з метою формування у воїнів переконаності, вироблення норм моралі, високого художнього смаку. Диспут доцільно проводити у складі підрозділу. Це дає змогу вибрати найбільш актуальну тему для цього колективу й усебічно підготувати особовий склад до її обговорення. Тема диспуту, що висувається на обговорення, повинна відповідати таким умовам: бути злободенною та суспільно значущою; мати дискусійний характер (наявність різних поглядів на проблему); бути достатньо відомою учасникам; чітко, ясно й конкретно висвітлювати сутність проблеми.

Зустрічі з ветеранами війни та військової служби, учасниками бойових дій проводяться в підрозділах зазвичай: у дні державних свят України, під час підго-

товки та святкування річниці ЗСУ, чергової річниці від дня створення військової частини, у дні прийняття молодими воїнами Військової присяги, під час вивчення відповідних тем у системі гуманітарної підготовки, проведення військово-патріотичних заходів у вихідні (святкові) дні. Це, зокрема: тематичні вечори й ранки, лекторії та кінолекторії, походи місцями бойової слави, вшанування передових військовослужбовців, відвідування музеїв, кімнат бойової слави тощо; під час вручення воїнам зброї та бойової техніки, проведення мітингів із нагоди початку навчального року тощо.

Отже, основними вимогами до організації масових заходів щодо пропагування героїзму та мужності захисників України (на досвіді ООС (АТО)) у роботі клубу військової частини є:

- національно-патріотична спрямованість;
- зв'язок із життям, практичною розбудовою незалежної, самостійної, демократичної правової держави, завданнями ЗСУ, характером бойової діяльності частин і підрозділів;
- доступність широкій аудиторії; наявність чіткого ідейного тематичного задуму та композиційної гармонійності;
- поєднання змісту з емоційною виразністю;
- комплексне використання засобів ідейного та емоційного впливу й технічних засобів пропаганди;
- театралізація більшості масових форм роботи; творчий, зазвичай самодіяльний, характер підготовки;
- активна співучасть усіх присутніх на заході;
- спонукальний характер впливу на кожного учасника й на масу військовослужбовців загалом.

Урахування цих загальних вимог, а також особливостей масових форм культурологічної роботи забезпечує її високу ефективність і дієвість також в умовах виконання завдань за призначенням у зоні збройного конфлікту.

Із метою розвитку військово-патріотичних якостей військовослужбовців в умовах виконання завдань за призначенням у зоні збройного конфлікту доцільно активніше використовувати такі заходи, як:

- щоденне інформування про факти патріотичної поведінки, героїчних вчинків під час бойових дій;
- навчання особового складу методів самовиховання патріотичних якостей (самопереконавання, самонавіювання, самооцінка, самотренування);
- критичне засудження антиукраїнської пропаганди, роз'яснення хибності інформаційно-пропагандистського впливу противника на наші сили;
- профілактика негативних проявів поведінки, наркоманії, алкоголізму серед військовослужбовців через залучення їх до заходів національно-патріотичного виховання;

– організація самодіяльної художньої творчості в пунктах відновлення боєздатності військових частин;

– виробництво низки художніх та документальних кінофільмів патріотичного спрямування.

У 2014 р. розпочато системну роботу щодо героїзації образу військовослужбовця – учасника ООС – у суспільстві через засоби масової інформації, увічнення пам'яті, прославлення, вшанування героїв у військових частинах та за місцем їхнього проживання.

Із метою національно-патріотичного виховання, пропагування мужності, героїчних вчинків особового складу, висвітлення переваг військової служби та увічнення пам'яті про бійців, які загинули під час виконання військового обов'язку в районі проведення ООС (АТО) на території Донецької та Луганської областей, у роботі клубу військової частини проводяться такі заходи:

1. Вшанування пам'яті військовослужбовців – героїв ООС (АТО): встановлення почесних дошок, найменування навчальних закладів та вулиць на честь героїв.

2. Увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців: присвоєння почесних імен військовим частинам, присвоєння почесних імен бойовим літкам і кораблям.

3. Проведення «уроків мужності» з військовослужбовцями, з учнями в закладах загальної середньої освіти.

4. Проведення днів відкритих дверей із залученням представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій, Героїв України, учасників ООС (АТО).

5. Проведення всеукраїнських акцій пам'яті, національно-патріотичних проєктів, спрямованих на патріотичне виховання молоді.

6. Підготовка матеріалів для системних рубрик про героїчні вчинки особового складу, учасників ООС (АТО) у газетах, журналах, та інших засобах масової інформації.

7. Публікації у друкованих засобах масової інформації статей, інтерв'ю про виявлення військовослужбовцями героїзму та мужності.

8. Створення відеофільмів, телесюжетів, відеороликів про військовослужбовців-героїв.

9. Створення коміксів, буклетів із метою прославлення героїчних вчинків.

10. Співпраця з місцевими телерадіокомпаніями щодо забезпечення популяризації проявлення військовослужбовцями прикладів мужності.

11. Проведення комплексу інших інформаційних заходів.

12. Надання методичної та організаційної допомоги громадським об'єднанням і організаціям у проведенні військово-патріотичних заходів.

13. Організація культурно-спортивних заходів, залучення до участі в «Іграх нескорених».

14. Культурологічні тренінги духовного розвитку, оздоровчі тренінги.

Особливу увагу в пропаганді мужності захисників слід приділити співпраці з державними телерадіокомпаніями та інтернет-порталами щодо забезпечення популяризації прикладів здійснення військовослужбовцями подвигів, щоденному наповненню електронних сторінок «Військо. Інформація. Культура», «Військо українське» тощо в соціальній мережі «Фейсбук».

До національно-патріотичного виховання також належать систематичне радіоінформування суспільства в межах програм «Український простір», «ProВійсько» – про приклади героїзму та мужності військовослужбовців ЗСУ; інформаційне наповнення контенту телепрограм.

Не варто залишати поза увагою соціальні ролики, створені з метою підтримки бійців ООС (АТО) та членів їхніх сімей, пропаганди мужності військовослужбовців. Наприклад, Департамент внутрішньої та інформаційної політики Львівської ОДА вирішив підтримати бійців ООС (АТО) та їхні родини відзнятим соціальним роликом «Тато – ось мій Герой», що присвячений усім батькам, які відстоюють незалежність і територіальну цілісність України в зоні збройного конфлікту.

Постановою Верховної Ради України № 373/VIII від 12 травня 2015 р. «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» з метою вшанування українських воїнів – учасників антитерористичної операції на Сході України, волонтерів та громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України, виховання дітей та молоді в дусі поваги до Українського війська та правоохоронних органів, відповідального ставлення громадян до обов'язку захисника Вітчизни, а також усебічного висвітлення фактів російської агресії проти України, що проявилися в окупації Криму, збройній інтервенції на Донбасі та підтримці терористів в інших регіонах України, затверджено такі завдання:

1. Надати підтримку на державному рівні заходам із поширення правдивої інформації про обставини збройної агресії Російської Федерації проти України, окупації Криму, підтримку Російською Федерацією збройного конфлікту на Донбасі та намагання дестабілізувати ситуацію в інших регіонах України способом підтримки сепаратизму, тероризму.

2. Організувати системне збирання та поширення інформації про героїчні вчинки воїнів-учасників ООС (АТО), волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України, зокрема про осіб, відзначених державними нагородами України, та обставини, що стали підставою для нагородження (за винятком випадків, які стосуються безпеки згаданих осіб, членів їхніх родин та недопущення розкриття інформації з обмеженим доступом).

3. Розробити методичні рекомендації щодо представлення подій, пов'язаних з окупацією Криму Російською Федерацією та проведенням ООС (АТО), в музейних експозиціях, підручниках для навчальних закладів, програмах курсів

«Захист Вітчизни» та «Історія України», Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді тощо.

4. Оновити експозиції історичних, історико-краєзнавчих музеїв та державних заповідників відповідних профілів з обов'язковим представленням інформації про героїв ООС (АТО), волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України.

5. Надавати всебічне сприяння у проведенні пересувних виставок доказів російської агресії, популяризації героїчних вчинків особового складу.

6. Звернутися з пропозицією до трудових колективів, навчальних закладів щодо шефства над українськими воїнами, які брали участь в ООС (АТО), а також їхніми родинами, що потребують морально-психологічної, матеріальної або іншої підтримки [4].

Отже, можна зробити висновки, що національно-патріотичне виховання військовослужбовців є інтегральною системою, пріоритетним складником виховання особового складу ЗСУ, в основу якого покладено формування в особового складу патріотизму як однієї з найвищих духовних цінностей, що проявляється в самовідданій любові громадянина до своєї Батьківщини, усвідомленій потребі та прагненні зміцнювати й захищати її.

Клуб військової частини є осередком дозвілля та відпочинку військовослужбовців та членів їхніх сімей; відіграє велику роль в організації та проведенні культурологічних заходів, національно-патріотичного виховання.

Форми клубної роботи, спрямовані на пропаганду мужності та героїзму захисників України, відіграють провідну роль у заходах національно-патріотичного виховання. Основним їхнім завданням є формування військово-професійних якостей військовослужбовців, підвищення рівня мотивації до військової служби, національної гідності, відданості та вірності Батьківщині, патріотичних почуттів, виховання в українського народу гордості за ЗСУ, прославлення героїчних вчинків, ушанування найкращих військовослужбовців, увічнення пам'яті загиблих у зоні ООС (АТО).

Джерела та література:

1. Глушук В. Стан військово-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних сил України та членів їх сімей // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. – 2013. – Вип. 111. – С. 206–214.
2. Про затвердження Інструкції з організації національно-патріотичної підготовки у Збройних силах України. Наказ Генерального штабу Збройних сил України від 28.03.2017 року № 108 / Генеральний Штаб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
3. Про затвердження програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2016–2020 роки та перспективного плану реалізації Програми військового виховання у Збройних силах України на 2016–2020 роки. Наказ Генерального штабу Збройних сил України від 03.11.2016 року № 445 // Генеральний Штаб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.

4. Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Постанова Верховної Ради України від 12.05.2015 № 373/VIII // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
5. Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 998 / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
6. Про Стратегію Національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020–2025 роки: Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286 // Президент України. Офіційний вісник Президента України.
7. Сидоренко Л. Основи прикладної культурології: навчально-методичний посібник. – Львів: НАСВ, 2017. – 100 с.

© Любава СИДОРЕНКО

ПРОПАГАНДА ГЕРОИЗМА И МУЖЕСТВА В РАБОТЕ КЛУБА ВОИНСКОЙ ЧАСТИ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ НАЦИОНАЛЬНО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ООС (АТО) УКРАИНЫ

Анализируется проблема пропаганды героизма и мужества защитников Украины путём культурологических мероприятий, актуализированная опытом проведения ООС (АТО). Особое внимание уделяется рассмотрению сущности национально-патриотического воспитания военнослужащих Вооружённых сил Украины как составляющей общего воспитательного процесса. Сделан вывод о важной роли различных форм культурологической работы в клубе воинской части, направленных на пропаганду мужества и героизма защитников Украины, формирование военно-профессиональных качеств военнослужащих.

Ключевые слова: пропаганда героизма и мужества, национально-патриотическое воспитание, культурологическая работа, Вооружённые силы Украины, клуб воинской части.

© Lyubava SYDORENKO

PROMOTION OF HEROISM AND COURAGE IN THE WORK OF THE CLUB OF THE MILITARY UNIT AS A COMPONENT OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION IN ARMS IN ARMS

Restoration of the Constitution of Ukraine, reform processes, development of the current state of the Armed Forces of Ukraine in connection with current events in the country necessitate strengthening the educational influence on the personnel of units and subdivisions, respect for Ukrainian traditions and spiritual values, formation of national

consciousness, raising culture, formation of high moral and fighting qualities, moral and psychological readiness to defend the Motherland. After all, this is what helps every serviceman to maintain his combat readiness.

Experience of carrying out OOS (Joint Forces Operation) (ATO) in the East of our country highlights the problem of promoting the heroism and courage of the defenders of Ukraine. This is a purposeful process that is an important component of forming the personality of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine as a citizen with high patriotic consciousness, loyalty and love for the Motherland, able to perform combat missions to protect national interests, integrity and independence of Ukraine.

The club of the military unit acts as a center of educational, culturological and permitting activities of servicemen of the Armed Forces of Ukraine. Therefore, it should be noted that the work of military clubs is important not only in the permanent location, but also in armed conflict in order to honor courage and heroism, promote the heroic deeds of defenders of independence and territorial integrity of Ukraine, preservation and development of national military traditions and victories. Ukrainian people, promoting further strengthening of the patriotic spirit in society, maintaining the moral and psychological state by holding cultural and artistic events, meeting the cultural needs of servicemen through creative realization, removing negative emotional consequences, possible post-traumatic mental disorders, increasing spiritual enrichment. Therefore, promoting the courage and heroism of servicemen through cultural events and national-patriotic education is one of the most important tasks of the head of the military unit and other officials.

Particular attention is paid to the essence of national-patriotic education of servicemen of the Armed Forces of Ukraine as a component of the general educational process. It is noted that the national-patriotic education of personnel is a systematic and purposeful activity of public authorities and local governments, military authorities, as well as patriotic public organizations to form a high patriotic consciousness, a sense of loyalty to their homeland, readiness to fulfill the constitutional duty to its protection. It is noted that the basis of national-patriotic education is the formation of patriotism in the personnel as one of the highest spiritual values, which is manifested in the selfless love of the citizen to his homeland, conscious need and desire to strengthen and protect it.

It is concluded that the important role of various forms of cultural work in the club of the military unit, aimed at promoting the courage and heroism of the defenders of Ukraine, the formation of military-professional qualities of servicemen, increasing motivation for military service, national dignity, devotion and loyalty to the Fatherland, patriotic feelings Ukrainian people are proud of the Armed Forces of Ukraine, glorifying heroic deeds, honoring the best servicemen, perpetuating the memory of those killed in the area OOS (Joint Forces Operation) (ATO).

Keywords: promotion of heroism and courage, national-patriotic education, culturological work, Armed Forces of Ukraine, military unit club.

УДК:069.8(477-25):[355.1-053.18“364”:94(477.41+477.44+477.86)“1939/1945”]

© **Любов ЛЕГАСОВА**
© **Наталія ФІЛАТОВА**

ЛЮДСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ВТРАТИ ВІННИЧЧИНИ, КИЇВЩИНИ ТА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ В 1939–1945 рр. (ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМ ФОНДОМ ЗАГИБЛИХ)

У статті викладено підсумки реалізації науково-дослідницької програми «Україна в роки Другої світової війни – демографічний вимір» (Вінниччина, Київщина та Івано-Франківщина) за документальним фондом солдатів Червоної армії, загиблих у 1939–1945 рр. Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Ключові слова: документальний фонд загиблих, сповіщення про загибель, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Вінницька область, Івано-Франківська область, Київська область.

Друга світова війна позначилася на долі кожної української родини й надалі справляє неабиякий вплив на політичне, релігійне, культурне, інтелектуальне життя українського суспільства у ХХІ ст. Вона є вагомим складником історичної пам'яті суспільства.

На жаль, як виявилось, уроки найбільшого кривавого протистояння ХХ ст. не засвоєні. Війна між імперськими амбіціями сучасного керівництва Російської Федерації та незалежним майбутнім України триває у ХХІ ст.

Проблема людських військових утрат є актуальною і сьогодні, адже й через 75 років по завершенні Другої світової остаточно кількість загиблих наших співвітчизників у тій війні невідома.

У підрахунках людських військових утрат у лавах Червоної армії під час Другої світової війни задіяно переважно масив документів, який відображає події німецько-радянської війни. Утрати військовослужбовців на радянсько-польській (1939 р.), радянсько-фінляндській (1939–1940 рр.) та радянсько-японській (1945 р.) війнах обраховуються окремо.

Одним із перших, хто намагався встановити загальну кількість утрат України у світовому протистоянні, був відомий український дослідник із Франції

В. Косик. Найголовнішою заслугою науковця стало сприяння усталенню у вітчизняній історіографії україноцентричного бачення подій Другої світової війни. Вивчаючи загальні втрати СРСР, він дійшов висновку, що за час війни Україна втратила 8 млн громадян (2,5 млн військових та 5,5 млн цивільних осіб), тобто 19 % усього населення. Але демографічні втрати України були ще більшими – 14,5 млн (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості). У січні 1941 р. в Українській РСР проживало 41,9 млн осіб. У 1945 р. – лише 27,4 млн. [30, 455].

Серед українських наукових досліджень, які вирізнялися новими методологічними підходами у висвітленні проблеми місця та ролі України в подіях Другої світової війни, насамперед треба виокремити праці М. Ковалю, який уперше спробував концептуалізувати україноцентричну візію Другої світової війни, надати новим теоретичним побудовам внутрішньої логіки та емпіричної аргументації [28; 29]. Вітчизняні історики І. Муковський та О. Лисенко в результаті тривалого пошуку дійшли висновку, що з території України за роки війни було мобілізовано до Збройних сил СРСР 7 млн українців, із яких кожен другий загинув [33, 547]. Автори, спираючись на архівний матеріал, наводять нові дані щодо кількості українців у різних арміях. Сьогодні дослідники вітчизняної історії намагаються встановити втрати України в інших збройних формуваннях, зокрема й серед вояків Української повстанської армії [32]. Останнім часом з'явилися дослідження про втрати українців у німецьких збройних формуваннях [6].

Утім, за інформацією видання Генерального штабу та Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації, безповоротні втрати всього Радянського Союзу на фронтах німецько-радянської та радянсько-японської війн становили 8 млн 668 тис. 400 військовослужбовців [38, 227]. За національним складом серед безповоротних утрат українців у тому самому джерелі зазначено лише 1 377 400 осіб [38, 228].

Утім, науковці Музею після опрацювання історіографічних джерел із питань людських військових утрат Радянського Союзу загалом та України зокрема схиляються до думки, що з території України до Червоної армії було мобілізовано близько 7 млн осіб, із яких убито в боях, загинуло в полоні, пропало безвісти, померло в госпіталях під час війни та в перші повоєнні роки майже 4,1 млн. Демографічні втрати від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять понад 13,5 млн осіб. Серед них загиблі й ті, хто залишив Україну (біженці, переміщені особи, остарбайтери) й не повернувся, а також ненароджені [37].

Установити персональні відомості всіх загиблих військовослужбовців, призваних із теренів України, не було можливо через низку причин, одна з яких – відсутність єдиного осередку зібрання узагальненого масиву документів та матеріалів, пов'язаних із подіями Другої світової війни.

Таким центром став Національний музей історії України у Другій світовій війні. Від початку свого створення Музей збирає матеріали й артефакти, пов'язані

з участю представників українського народу в найбільшому військово-політичному протистоянні ХХ ст., під час якого Україна виявилася заручницею двох найжорстокіших тоталітарних режимів та ареною найзапеклішого збройного й ідеологічного протистояння. Упродовж останніх десятиліть науковці Музею досліджують питання людських військових утрат України у Другій світовій війні.

У Музеї сформовано Документальний фонд з обліку людських військових втрат уродженців України, призваних до лав Червоної армії в 1939–1945 рр. На українських теренах це чи не єдина інституція, що займається комплексним вивченням, систематизацією, тезавруванням та популяризацією зібраного джерельного масиву, а також здійснює науково-документальний пошук на запити. Складовою частиною сформованого фонду є персональний мартиролог – історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України».

«Книга Пам'яті України» – перша спроба встановити поіменно всіх загиблих на фронтах німецько-радянської війни військовослужбовців-українців та уродженців України.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. вийшли друком 257 томів (у 260 книгах), де обліковано інформацію на 3103 304 загиблих комбатантів – українців та призваних чи мобілізованих із території України [36, 111].

Вінницькою обласною редакційною колегією видані дев'ять томів Книг Пам'яті України, де містяться дані на 148 588 осіб [36, 111].

Київське міське видавництво Книги Пам'яті України випустило три томи книг. Київська обласна редакція Книги Пам'яті – вісім томів. Кількість військовослужбовців, партизанів і підпільників – українців та уродженців України, представлених у Книгах Пам'яті України по Київській області, обраховано як 168 833 особи [36, 111].

Івано-Франківська редакція випустила три томи книг, до яких внесла імена 29 371 військовика, який народився чи був призваний із теренів області або рідні якого проживали на Івано-Франківщині. Крім того, до Книг Пам'яті додали 1128 прізвищ солдатів Червоної армії, які загинули в боях на території області [36, 111].

Упродовж 2003–2005 рр. під час реалізації виставкових проєктів «І пам'ять, і слава...» та «Переможці» в Музеї було вперше представлено «похоронки» з військкоматів м. Київ, Київської області та по кілька справ з усіх областей України й АР Крим, передані для тимчасового експонування Міністерством оборони України на прохання керівництва Музею [31, 9].

Під час роботи над цим документально-художнім виставковим проєктом музейникам вдалося встановити прізвища 350 військовослужбовців, повідомлення про чию смерть не були передані рідним, які проживали в м. Київ. Причини типові: «адресат вибув», «будинок зруйнований». Через це прізвища солдатів та офіцерів не ввійшли до томів «Книги Пам'яті України – місто-герой Київ».

За результатами підготовки виставки «І пам'ять, і слава...» науковці Музею склали додаткові списки загиблих військовиків, прізвища яких було внесено до чергового тому історико-меморіального видання «Книги Пам'яті України – місто-герой Київ» «У вічному боргу», який побачив світ у 2005 р. [31, 9].

Серед оригінальних сповіщень про загибель, які експонувались у цих виставкових проєктах, часто траплялися документи в поганому стані. Адже ці джерела зберігалися під грифом «таємно», досить часто в непристосованих приміщеннях: на горищах, у підвалах тощо. Тому відбувалася деструкція паперу, згасав текст, і деякі документи, на жаль, утрачено назавжди. Крім того, цей джерельний масив мав відповідний термін зберігання. Саме тоді виникла ідея створити в Музеї єдиний в Україні Документальний фонд загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців.

У 2006 р. міністр оборони України та начальник штабу Сухопутних військ Збройних сил України підтримали ідею керівництва Музею й ухвалили рішення про передачу документів з обліку втрат військовослужбовців Червоної армії 1939–1945 рр. (сповіщення про загибель, списки зниклих безвісти, алфавітні книги обліку полеглих, листування щодо пошуку військовиків та ін.) на довічне державне зберігання до Музею. Відтоді науковці-музейники розпочали цілеспрямоване збирання та вивчення цієї скорботної документалістики воєнної доби [31, 7].

Основним джерелом формування Документального фонду загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців, призваних до лав Червоної армії в 1939–1945 рр., стали військові комісаріати України. Збір документів у цих установах відбувався від 2006 р. в кілька етапів і триває досі.

Щоб одержати «похоронки» в повному обсязі й таким чином запобігти їх знищенню, Національний музей історії України у Другій світовій війні не раз звертався по сприяння до кількох президентів України та міністрів оборони, вів перемовини з багатьма військкоматами.

У процесі дослідження зібраних матеріалів було встановлено факт наявності документів загиблих військовослужбовців, окрім районних військкоматів, у інших установах: Галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДА МОУ) та державних обласних архівах.

Співпрацюючи з ГДА МОУ, Музей отримав 23 справи по Київській області. 15 квітня 2009 р. до нього було передано 14 справ по Вінницькій області, а також 11 – по Івано-Франківській області [1; 2; 3; 4].

Державним архівом Вінницької області були передані сканографії 11 справ, Івано-Франківської області – 2 справ із документами загиблих військовослужбовців [7–19].

Загалом упродовж 2007–2020 рр. наукові співробітники Музею зібрали 10 тис. архівних справ, що містять дані про загибель майже 3 млн військовослужбовців Червоної армії [20].

По Вінницькій області зібрано 428 справ, Київській – 447, Івано-Франківській – 392.

Отримані справи – це грубезні томи, що містять сповіщення про загибель, які надходили до військкоматів із військових частин та лікувальних установ, списки зниклих безвісти, листи з фронту, документи загиблих військовослужбовців, переписка щодо розшуку і т. ін. Згідно з наказом міністра оборони СРСР № 0215 від 15 листопада 1975 р. «Про введення в дію переліків документів із термінами їх зберігання» ці матеріали мали б зберігатися 75 років [5]. Фактично зібрання Музеєм цієї скорботної документалістики врятувало її від знищення, адже термін зберігання контенту добігав кінця у 2020 р.

Під час збирання та вивчення цього джерельного комплексу постала проблема систематизації документів за адміністративно-територіальним поділом країни (центри деяких районів і сільських рад були перенесені до інших адміністративних одиниць унаслідок зруйнування низки населених пунктів під час війни, з'явилися нові адміністративні підпорядкування та утворення; було сформовано сучасні адміністративні райони на території приміських зон міських рад – обласних центрів; відбулося зарахування селищ міського типу та населених пунктів до категорії міст районного підпорядкування та їх перейменування; укрупнено було сільські ради тощо). Загалом від 1939 р. більшість областей і всі райони України змінили свою географічну конфігурацію. У 1954 р. утворено Черкаську область – і 30 районів Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей опинились у її складі [26, 68]. Івано-Франківська область отримала свою теперішню назву в 1962 р. [27, 73; 40, 168].

Із метою вдосконалення технології збирання та систематизації отриманих матеріалів науковці створили Алфавітний покажчик із описом переданої документації з районних військкоматів (від 1941 р. до наших днів) усіх областей України відповідно до чинного адміністративно-територіального поділу держави. Крім того, для цілеспрямованого вивчення цього джерельного зібрання було створено картотеку переданих матеріалів за видами отриманих документів.

Упродовж 2006–2021 рр. в Музеї не припиняються дослідження, систематизація та оцифрування колекції матеріалів про військовослужбовців – уродженців України, загиблих під час Другої світової війни. На базі цього фонду розпочато створення Всеукраїнської електронної бази загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців (ВБЗ). Програмне забезпечення бази розроблено на основі Microsoft Office Access 2003. Цей електронний ресурс містить усю наявну інформацію про військовика: прізвище, ім'я, по батькові, місце народження, назву військкомату, який призвав солдата, військове звання, посаду, номер частини або польової пошти, обставини й час загибелі, а також місце поховання. До бази вносять відомості про полеглих у 1939–1945 рр. та померлих у госпіталях упродовж 1946 р. солдатів і командирів Червоної армії, призваних або народжених на території УРСР та в Криму, а також уродженців інших територій, у чий графі

«національність» було написано «українець». Усі відомості викладено українською мовою, прізвище дублюється російською, відповідно до його написання в оригінальному документі. До персональних відомостей військовослужбовця вперше підв'язано наявні документи й сторінки Книг Пам'яті України. Для зручності користування ВБЗ поділено за областями. Кожній із них присвоєно персональний код: наприклад, Вінницька – Вн, Київська – Кв, Івано-Франківська – ІФ. Саме на основі цих областей здійснено науково-дослідну роботу «Україна в роки Другої світової війни», яка зареєстрована в Українському інституті науково-технічної експертизи та інформації.

Першим результатом перспективної науково-дослідницької програми «Україна в роки Другої світової війни – демографічний вимір» стало науково-документальне видання «Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення», яке побачило світ у 2013 р. До наукового обігу було введено основні нормативні та звітні документи й матеріали військкоматів м. Київ щодо обліку загиблих військовослужбовців, вручення родинам «похоронок» та призначення пенсій за 1944–1959 рр. Створено персональну базу даних на загиблих та зниклих безвісти комбатантів м. Київ (додаток на CD-диску), яка об'єднує відомості Документального фонду загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців, призваних до лав Червоної армії в 1939–1945 рр. з території України, а також усіх друкованих мартирологів та загальнодоступних електронних ресурсів, зокрема <https://obd-memorial.ru>. База налічує 89 802 персоналії, що на 24 тис. осіб більше, ніж у тритомному виданні «Книга Пам'яті України – місто-герой Київ» [27, 6].

Наступним кроком у межах цієї програми став аналіз музейного Документального фонду Обухівського району Київської області, який містить дані на 4712 осіб [46]. Обухівський РВК передав до Музею тільки 6 справ (решта не збереглися).

Навіть невеликий джерельний комплекс Обухівського РВК є документальним зібранням, яке дає змогу вивчати питання військових утрат окремого регіону; студіювати різні аспекти малодосліджених тем, зокрема участі українців у радянсько-фінляндській війні, повторних мобілізацій, ставлення влади до цього мобілізаційного контингенту та багато інших.

У межах вивчення питання про людські військові утрати за регіонами було проведено дослідження Документального фонду Вінниччини та Івано-Франківщини. Так, серед документального зібрання Вінницької області знайдені матеріали, які підтверджують підготовку СРСР до майбутньої війни [38, 104]. Це сповіщення на загиблих вінничан під час військового конфлікту з Японією на р. Халхин-Гол 1939 р. [52; 53]. Крім того, в джерельному зібранні є документи про полеглих військовослужбовців-вінничан під час радянсько-польської війни 17 вересня – 6 жовтня 1939 р. та радянсько-фінляндської війни 30 листопада 1939 р. – 13 березня 1940 р. [49–51; 47; 48]. Ті, хто прагнув отримати інформацію

своїх родичів, заповнювали анкети, в яких окрім біографічних відомостей на розшукуваного додавали останній лист із фронту. Серед документів фонду загиблих військовослужбовців, призваних військкоматами Вінницької області, таких епістол зберігається кілька десятків.

Знайдені документи важливі для розкриття таких аспектів, як установлення людських військових утрат під час збройних конфліктів за межами держави, а також для розуміння питань мотивації комбатанта, вивчення його бойового шляху та повсякденного життя, настроїв і почуттів тощо.

Позаяк армія повсякчас брала участь у воєнних конфліктах, то на мирній території радянських республік постійно організовували військові збори, до яких залучали цивільне населення. Особливо такі збори почастишали напередодні німецько-радянської війни. Так, на теренах Івано-Франківської області збори резервістів відбувались у травні – червні 1941 р., і чоловіків, яких призвали туди, з початком війни направляли на фронт [39, 89]. Більшість із них загинула. Проте не всі резервісти були взяті на військовий облік. Саме тому по закінченні бойових дій родичі жертв мали доводити, що призвані на збори резервісти були учасниками німецько-радянської війни, з якої не повернулися. Це підтверджують заяви, анкети й свідчення, що зберігаються в Документальному фонді Івано-Франківської області [56–59].

Серед матеріалів Івано-Франківської області є унікальні документи з малодосліджених тем, зокрема лист Головного комітету допомоги українським полоненим до громадського та парафіяльного уряду с. Нижній Струтинь Рожнятівського району [55]. Головний комітет допомоги українським полоненим функціонував при Генеральному губернаторстві, до складу якого входила частина західноукраїнських земель. Одним зі своїх завдань він вважав допомогу полоненим червоноармійцям та повідомлення про їхню смерть у полоні родинам.

Крім того, в Документальному фонді на загиблих військовослужбовців Івано-Франківської області є документи, з яких дізнаємося про операцію «Вісла», про примусове переселення великої кількості людей із Польщі до СРСР і навпаки [54].

Унікальне музейне зібрання Вінницької та Івано-Франківської областей свідчить про те, що повернення Червоної армії і відновлення радянської влади супроводжувались антигуманними мобілізаціями та невиправдано високими втратами на фронтах. Воно також дає змогу студіювати складні теми щодо політики держави у ставленні до мобілізованих «польовими військкоматами» або мобілізованих до промисловості, полонених, засуджених, дезертирів, примусових переселенців та ін.

У наступних тематичних довідках щодо людських військових утрат ми зробили спробу створити просопографічний портрет Героя Радянського Союзу на прикладі життєвого та фронтового шляху 124 вихідців із Вінницької області, удостоєних цього звання в роки Другої світової війни, 60 із яких загинули [43, 68].

Вивчаючи історію «жіночої проблеми» у війську в умовах війни, науковці спробували дослідити школу життя жінки-військовослужбовця з Вінниччини та Івано-Франківщини, її унікальне вміння виживати в чоловічому середовищі й брати участь у подіях, що суперечать базовим інстинктам жінки як матері, яка дарує життя іншим людям [42]. До наукового обігу було введено документи про 42 полеглих жінок-військовослужбовців із Вінниччини та 21 – з Івано-Франківщини.

Працюючи над тематичними розвідками, спрямованими на дослідження доль радянських військовополонених, та виокремлення українських бранців із загальної кількості загиблих полонених з Радянського Союзу, науковці встановили дані 928 українських в'язнів (114 осіб, загиблих у нацистському пересильному таборі дулаг-100 в м. Порхов, Псковська область, РФ; 16 військовослужбовців, загиблих у нацистському таборі Наутсі у Фінляндії (нині перепоховані на території РФ); 192 – у нацистських таборах на о. Енгелей та поселенні Невердал у Норвегії; 606 – у шталазі XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг на території Франції) [22, 21, 23; 34; 41]. Досліджена інформація про військовополонених (серед них 43 українці з Вінницької, 74 з Київської та 1 з Івано-Франківської областей) дала змогу реконструювати рельєфну картину швидкого відступу Червоної армії від кордонів СРСР, катастрофічних поразок у бойових діях, потрапляння в котли й оточення великих контингентів військ, зокрема на території України. Крім того, зібрані по дрібці додаткові відомості допомогли встановити місця перебування в полоні українських бранців: від нацистських пересильних таборів, великих шталагів, до малих робочих таборів, а також адреси їхньої загибелі, поховання й перепоховання. Завдяки їм можна обрахувати ідентифікованих українських військовополонених як «загиблих у полоні» в конкретному нацистському таборі, а не як «зниклих безвісти». Отже, ми повертаємо ці імена на карту нашої пам'яті, а також пропонуємо ознайомитися з напрацюваннями на цю тему онлайн.

16 січня 2020 р. відбулася презентація електронного ресурсу ВБЗ – пошукового порталу martyrology.org.ua [35]. Це перший сайт такого характеру, створений музейними фахівцями. Відтепер Україна має власний пошуковий портал, який є важливим джерельним масивом інформації про загиблих та зниклих безвісти військовиків Другої світової війни.

На відміну від меморіального видання «Книга Пам'яті України», де персональні відомості на полеглих обмежуються двома-трьома рядками, документи, викладені на порталі, уможливають не лише глибокий аналіз загальної проблеми людських військових утрат України у війні, а й отримання систематизованої персональної інформації на кожного із загиблих. Крім того, пошукова діяльність за матеріалами фонду, яку проводять працівники відділу на запити від населення, є унікальним джерелом для вивчення стану історичної пам'яті про минулу війну в сучасному суспільстві.

Загальнодоступний портал стане у пригоді багатьом: тим, хто цікавиться долею та місцями поховання своїх рідних, призваних із території України; науковцям у пізнанні війни в «україноцентричному» вимірі; краєзнавцям в антропоцентричному підході під час написання регіональних досліджень.

Пошуковий портал щодо м. Київ та Київської області містить інформацію про 176 254 військовослужбовців, 223 791 сканографію оригінальних документів та 4419 файлів сторінок Книг Пам'яті України; щодо Вінницької області – 110 497 персональних записів, 123 975 сканографій документів та 3579 файлів сторінок Книг Пам'яті України; щодо Івано-Франківської області викладено 21 561 персональний запис, 32 201 сканографію документів та 952 файли сторінок Книг Пам'яті України [24].

Національний музей історії України у Другій світовій війні володіє репрезентативним комплексним історичним джерелом, різноманіття й обсяг якого дають змогу знаходити нові документи задля повернення суспільству й родинам імен загиблих та зниклих безвісти. Електронний контент опрацьованих матеріалів регулярно з'являється в доступі онлайн.

Цей майже тримільйонний ресурс із персональними відомостями про полеглих українців, які за власною волею або мобілізаційним примусом боролися з агресорами та окупантами, допоможе назвати обґрунтовану цифру загальної кількості безповоротних військових утрат за конкретними документами, детальніше дослідити демографічні показники цього контингенту, а також сприятиме регіональним і тематичним дослідженням цієї багатомірної і все ще важливої теми та стимулюватиме їх.

Джерела та література:

1. *Акт прийому-передачі документів на загиблих військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни Галузевим державним архівом Міністерства оборони (далі – ГДАМО) України до Меморіального комплексу від 2009 р. // Науково-документальне зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).*
2. *Акт прийому-передачі документів на загиблих військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни ГДАМО України до Меморіального комплексу від 09.11.2010 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
3. *Акт прийому-передачі документів на загиблих військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни ГДАМО України до Меморіального комплексу від 15.04.2011 р. по Вінницькій обл. (3 спр.) // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
4. *Акт прийому-передачі документів на загиблих військовослужбовців Вінницької області у роки Великої Вітчизняної війни ГДАМО України до Меморіального комплексу від 15.04.2011 р. (11 спр.) // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
5. *Галузевий архів Міністерства оборони України. – Ф. 4370. – Оп. 45747. – Спр. 1 (Приказ министра обороны СССР от 15 ноября 1975 г. № 0215 «О введении в действие перечней документов со сроками их хранения»).*
6. *Гримич М. Антропология войны. Case study: дивізія «Галичина» / Марина Гримич. – К.: Дуліби, 2017. – 256 с.*
7. *Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 1. – 183 арк.*

8. Там само. – Спр. 2. – 38 арк.
9. Там само. – Спр. 3. – 30 арк.
10. Там само. – Спр. 4. – 68 арк.
11. Там само. – Спр. 5. – 123 арк.
12. Там само. – Спр. 6. – 22 арк.
13. Там само. – Спр. 7. – 224 арк.
14. Там само. – Спр. 8. – 80 арк.
15. Там само. – Спр. 9. – 48 арк.
16. Там само. – Спр. 10. – 65 арк.
17. Там само. – Спр. 15. – 11 арк.
18. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. Р-753с. – Оп. 1. – Спр. 18. – 309 арк.
19. Там само. – Спр. 88. – 298 арк.
20. Документальний фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/documental/>. – Назва з екрана.
21. Долина Слави. Мурманська область. Наутсі – місце загибелі українських військовополонених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/russia/slava.php>. – Назва з екрана.
22. З історії табору «Дулаг-100» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/russia/porhov.php>. – Назва з екрана.
23. Загиблі на о. Енгелей (Норвегія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/norway/engelej.php>. – Назва з екрана.
24. Звіт роботи науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті НМІУДСВ за 2020 р. // Наукова частина НМІУДСВ.
25. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Івано-Франківська область / Інститут історії АН УРСР. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. – 640 с.
26. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Черкаська область / Інститут історії АН УРСР. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 788 с.
27. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.
28. Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К., 1995. – 194 с.
29. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / За голов. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. (Серія «Україна крізь віки»: В 15 т. – Т. 12).
30. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 660 с.
31. Легасова Л. Документи з обліку людських військових втрат України у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень / Любов Легасова // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 7–26.
32. Лисенко О. Втрати УПА та українського націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни й повоєнне десятиліття / О. Лисенко // «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – С. 24–41.

33. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяги і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.
34. Невердал – місце загибелі українських військовополонених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/norway/neverdal.php>. – Назва з екрана.
35. Презентація пошукового порталу martyrology.org.ua (16.01.2020 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.warmuseum.kiev.ua/all-news-images/2020/16.01/> (https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/news/archive/). – Назва з екрана.
36. Рибченко Л. Демографія і демагогія: до питання військових втрат України / Людмила Рибченко // Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2015. – С. 110–116.
37. Рибченко Л.В. Довідка про демографічні втрати України у Другій світовій війні // Наукова частина НМІУДСВ.
38. Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
39. Ругаль В. Джерельна база загиблих Вінниччини в Національному музеї історії України у Другій світовій війні / В. Ругаль // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2017. – № 2 (16). – С. 93–113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.07.2017/pdf/VIM_16_2017-93-113.pdf. – Назва з екрана.
40. Ругаль В. Документальний фонд загиблих Івано-Франківської області в Національному музеї історії України другій світовій війні / В. Ругаль // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2017. – № 3 (17). – С. 81–102 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/04.10.2017/pdf/VIM_17_2017-81-102.pdf. – Назва з екрана.
41. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
42. Уродженці України, які загинули в шталазі XII F (м. Бан-Сен-Жан, Франція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/france/>. – Назва з екрана.
43. Філатова Н., Ругаль В. Гендерний аспект людських військових утрат Вінниччини під час Другої світової війни / Н. Філатова, В. Ругаль // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2019. – № 3 (25). – С. 63–81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-63-81.pdf. – Назва з екрана.
44. Філатова Н., Ругаль В. «Герої Радянського Союзу – уродженці Вінниччини, загиблі на фронтах Другої світової війни: просопографічний портрет» / Н. Філатова, В. Ругаль // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 1. – С. 68–83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-68-83.pdf. – Назва з екрана.
45. Філатова Н., Ругаль В. До історії «жіночого питання» в Червоній армії (1939–1945 рр.): за матеріалами Документального фонду людських втрат Івано-Франківської області / Н. Філатова, В. Ругаль // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2021. – № 1. – С. 5–16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/04.06.2021/pdf/VIM_31_2021-5-16.pdf. – Назва з екрана.

46. Філатова Н., Ругаль В. Уродженці України в шталазі XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг: історія пошуку // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 2–3 (28–29). – С. 94–109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-94-109.pdf. – Назва з екрана.
47. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. – Всеукраїнська база загиблих.
48. Там само. – Вн-02838.
49. Там само. – Вн-05203.
50. Там само. – Вн-10066.
51. Там само. – Вн-22972.
52. Там само. – Вн-25884.
53. Там само. – Вн-35279.
54. Там само. – Вн-40352.
55. Там само. – ІФ-04375_1.
56. Там само. – ІФ-06878.
57. Там само. – ІФ-16036.
58. Там само. – ІФ-16036_4.
59. Там само. – ІФ-16036_9.
60. Там само. – ІФ-16036_14.

© Любовь ЛЕГАСОВА
© Наталья ФИЛАТОВА

ЛЮДСКИЕ ВОЕННЫЕ ПОТЕРИ ВИННИЧЧИНЫ, КИЕВЩИНЫ И ИВАНО-ФРАНКОВЩИНЫ В 1939–1945 гг. (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФОНДА ПОГИБШИХ)

Освещаются итоги работы над научно-исследовательской программой «Украина в годы Второй мировой войны – демографическое измерение» (Винниччина, Киевщина, Ивано-Франковщина) по документальному фонду воинов Красной армии, погибших в 1939–1945 гг., Национального музея истории Украины во Второй мировой войне.

Ключевые слова: документальный фонд погибших, извещения о гибели, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Винницкая область, Ивано-Франковская область, Киевская область.

© Lyubov LEGASOVA

© Natalia FILATOVA

HUMAN MILITARY LOSSES OF VINNYTSA, KYIV AND IVANO-FRANKIVSK REGIONS IN 1939–1945 (ACCORDING TO THE DOCUMENTARY FUND OF KILLED)

The history of the Second World War is expected to remain relevant to researchers, since many historical sources, for a variety of reasons, are still inaccessible for exploration. So for instance, the collection of documents of the fallen Red Army's soldiers who were mobilized and drafted on the territories of Ukraine during the Second World War had been storing in the regional and municipal conscription offices until 2006. Currently, this collection is stored in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. This documentary collection is being processed, incorporated into the scientific circulation, and introduced to a wide audience. The program «Ukraine during the Second World War: demographical dimension» (Vinnytsia region, Kyiv region, Ivano-Frankivsk region) is undergoing for the last five years and was registered in the Ukrainian Institute of Scientific and Technical Expertise and Information in 2016.

Since that moment new sources, which are able to give the proper answers for the wide range of questions, were incorporated into scientific circulation. This documents, in particular, are contradicting the thesis of the Soviet unwillingness to war and assisting to study various little-explored topics of the Second World War. Most importantly, the digital content of processed materials is being regularly published on the Internet, therefore providing the possibility for ordinary citizens to find information about their relatives, who perished during the Second World War.

Keywords: *documentary collection for killed, death certificates, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, Vinnytsia region, Ivano-Frankivsk region, Kyiv region.*

УДК 623.4“1939/1945”+069.51/.8

© Златко ЗЛАТАНОВ

НАУКОВА АТРИБУЦІЯ ВОГНЕПАЛЬНОГО ОЗБРОЄННЯ, СТРІЛЕЦЬКИХ ТА АРТИЛЕРІЙСЬКИХ БОЄПРИПАСІВ, ЯКІ НАДХОДЯТЬ ДО ФОНДОЗБІРНИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Стаття присвячена атрибуції озброєння та боєприпасів, які зберігаються у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс та надходять до неї. Це зразки, що застосовувалися в різних війнах, військових конфліктах ХХ та ХХІ ст., зокрема у Другій світовій війні, бойових діях в Афганістані, а також у сучасній війні на Сході України. Праця може становити інтерес для експозиціонерів, співробітників фондів, які займаються описом та експертизою таких предметів, дослідників зброї, військових істориків, колекціонерів. Велику увагу приділено ідентифікації та маркуванню зразків стрілецької зброї та гільз боєприпасів.

Ключові слова: атрибуція, маркування, Друга світова війна, Вермахт, Червона армія, Меморіал, гільза, снаряд, ручна граната, пістолет, пістолет-кулемет, гвинтівка, вогнемет, гранатомет.

У фондах і експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігається понад 1 тис. зразків вогнепального озброєння, стрілецьких та артилерійських боєприпасів, які застосовувалися в різних війнах, військових конфліктах ХХ та ХХІ ст., зокрема у Другій світовій війні, бойових діях в Афганістані, а також у сучасній війні на Сході України.

Цілком зрозуміло, що охопити всі екземпляри із фондозбірні в межах однієї статті неможливо. Тому в дослідженні зосереджено увагу на найбільш поширених, а також деяких незвичайних і цікавих зразках вогнепальної зброї, стрілецьких та артилерійських боєприпасів, ручних гранат, із якими могли б виникати труднощі в процесі атрибуції. Усі фото, якими проілюстровано статтю, – це зображення реальних експонатів Музею із їхніми інвентарними номерами. У статті використано порядковий номер залів, а не їхній тематико-експозиційний розподіл.

Якщо раніше атрибутувати такі предмети було важко через відсутність або нестачу необхідних джерел, літератури, то нині існує чимало довідників, каталогів, офіційних сайтів, що значно спрощують цю процедуру.

Серед таких джерел можна назвати довідники британського видавництва «Джейн» (Jane's Information Group – «Інформаційна група Джейна», скорочено – Jane's), що спеціалізується на працях із військової тематики. Вони подають фото, опис характеристик та маркування стрілецької зброї, а також послідовність її розряджання [58].

Досить детально історію стрілецької зброї та характерні особливості більшості її зразків розглядають енциклопедії британсько-американських дослідників сучасних збройних сил та озброєнь Вілла Фаулера, Патріка Свіні, Ентоні Норта й Чарльза Стронджа. У працях приділено значну увагу як відомим провідним зразкам стрілецької зброї, так і екземплярам, що були їхніми ліцензійними копіями й виготовлялися в багатьох країнах світу [7; 8].

Серед доволі відомих експертів із дослідження вогнепальної зброї можна відзначити Крістофера Шанта – британського військового історика, автора, редактора та укладача військових енциклопедій, довідників із родів та видів військ та військової техніки, зокрема періоду Другої світової війни. Його добре ілюстрована праця «Стрелковое оружие» допоможе безпомилково ідентифікувати деякі види стрілецького озброєння, адже зосереджує увагу читача на особливостях модифікацій багатьох зразків, особливо револьверів [59].

У процесі дослідження зразків пістолетів-кулеметів у пригоді може стати доволі детальна праця І. Кудишина «Пистолеты-пулемёты». Книжка висвітлює історію створення й конструктивні особливості цього виду вогнепальної зброї, що, як відомо, застосовувалася під час боїв Першої та Другої світових війн, повоєнних конфліктів і сьогодення [5].

Серед інтернет-порталів варто відзначити сайт Patronen.SU, присвячений ідентифікації численних боеприпасів, що використовувалися в різних військових конфліктах [2].

Крім того, незамінним помічником під час розшифрування кодів маркування боеприпасів стане сайт Міжнародної асоціації боеприпасів (The International Ammunition Association), який містить розділ із таблицею позначень заводів-виробників різних країн [1].

Така таблиця є і в електронному каталозі «Определитель боеприпасов по клеймению на донных частях гильз». У таблиці подано зображення, детальне розшифрування маркування, а також інформацію про місця боїв, де найчастіше знаходили ті чи інші боеприпаси [6].

У період Другої світової війни в усіх арміях світу найпоширенішим типом стрілецького озброєння була гвинтівка. Відповідно й патрони до неї теж траплялися найчастіше. Цікаво зазначити, що гвинтівки фактично кожної з ворогуючих армій Другої світової є у фондозбірні Меморіалу, за винятком хіба що американської M1 Garand.

У Червоній армії зброєю звичайного бійця була гвинтівка системи Мосіна зразка 1891/1930 рр., або «трьохлінійка». Їй притаманні тонкі ложе та приклад без виступу для правої руки. У Вермахті такою зброєю був карабін Mauser 98k. Його дуже легко відрізнити від гвинтівок інших систем завдяки круглому диску на прикладі. Варто зауважити, що з десятих бійців німецького піхотного відділення сім були озброєні саме цим карабіном. Тому типовий образ німецьких солдатів, які в повному складі озброєні автоматами чи кулеметами, – це не більше ніж витвір кінематографа пізніших років.

Гвинтівка системи Мосіна зразка 1891/1930 рр. [18].

Карабін Mauser 98k [21].

Британська армія в Першій та Другій світових війнах застосовувала гвинтівку Lee-Enfield. Так само і французи в першій половині ХХ ст. використовували свою гвинтівку Lebel M1886. Цікаво, що обидва зразки надійшли до Музею як трофеї, захоплені в бійців збройної опозиції в Афганістані.

Гвинтівка Lee-Enfield No.1 Mk.III [10].

Гвинтівка Lebel M1886 [16].

Солдати Угорської королівської армії під час Другої світової війни користувалися гвинтівкою свого вітчизняного виробництва – FEG 35М. Італійські війська під час війни мали різні варіанти гвинтівки системи Манліхера – Каркано. Серед них варто відзначити карабін Mannlicher-Carcano M1891 da Cavalleria, призначений саме для кавалеристів. І угорську, й італійську гвинтівки можна бачити в експозиції залу № 13 Музею.

Гвинтівка FEG 35М. Зал № 13 [24].

Карабін Mannlicher-Carcano M1891 da Cavalleria. Зал № 13 [25].

Японська імператорська армія була озброєна гвинтівкою Arisaka Type 38. На фото нижче – трофей, захоплений у Квантунської армії.

Гвинтівка Arisaka Type 38 [19].

Ясна річ, до співробітників Музею часто потрапляють на опис зразки у вкрай пошкодженому стані або навіть фрагменти озброєння та боеприпасів. Для ідентифікації таких речей досить важливо звертати увагу на деталі. Наприклад, у залі № 3 Музею серед предметів художньо-образної інсталяції «Дорога війни» виставлено фрагмент стрілецької зброї, на перший погляд, нічим не примітний, якби не одна деталь – скоба Генрі. Саме вона використовувалася в американській гвинтівці Winchester M1895, один екземпляр якої є у фондозбірні в доброму стані, і з нею можна без проблем порівняти фрагмент.

Фрагмент гвинтівки Winchester M1895. Зал № 3.

Гвинтівка Winchester M1895 [20].

Таку зброю більшість людей бачила зазвичай в американських вестернах. До речі, ця гвинтівка має досить цікаву історію появи на теренах України та бойового застосування тут. У роки Першої світової війни американська компанія Winchester уклала контракт на постачання цієї зброї для Російської імператорської армії під патрон калібру 7,62 мм. Після завершення війни й повалення монархії в Росії ці гвинтівки тривалий час зберігалися на складах Червоної армії [3, 26]. Із початком німецько-радянської війни «вінчестери» надійшли до частин народного ополчення й застосовувалися в боях, зокрема й на підступах до м. Київ.

Свої характерні деталі мають й інші види стрілецької зброї. Порівняння з реальними аналогами значно спрощує ідентифікацію. У 2013 р. на місцях боїв у районі Лютізького плацдарму пошуковці серед іншого знайшли фрагмент стрілецької зброї. Як з'ясувалося, це частина кожуха ствола німецького кулемета MG-34, про що свідчать положення мушки посередині та порядок розміщення отворів охолодження. Такі кулемети представлено в експозиції, зокрема в залі № 11 Музею.

Фрагмент кожуха ствола кулемета MG-34 [42].

Кулемет MG-34. Зал № 11 [28].

Маркування виробу надважливе для атрибуції зразків озброєння. Річ у тому, що у світі існує надзвичайно велика кількість вогнепальної зброї, яка є ліцензійними копіями всесвітньо відомих систем Кольта, Браунінга, Вальтера, Маузера та багатьох інших. Нерідко зовні вони абсолютно ідентичні оригінальним системам, і лише маркування дає змогу зрозуміти, який виріб перед нами. Так, у залі № 3 Музею представлено пістолет, який подарувало командування 206-ї стрілецької дивізії школяреві Сергію Добринову за допомогу під час оборони м. Київ. Зовні він дуже схожий на бельгійський Browning M1906. Проте насправді це його ліцензійна копія – іспанський пістолет Premier 1913 cal. 6,35, що підтверджує маркування на лівому боці кожуха затвору. У фондах зберігається оригінальний Browning M1906, фото якого дає нам нагоду зрозуміти, як інколи легко можна сплутати схожі зразки.

Пістолет Premier 1913 cal. 6,35 [23].

Пістолет Browning M1906. Зал № 3 [38].

Дуже часто зброя різних періодів випусків має свої конструктивні особливості. Відповідно ранні зразки дещо відрізняються від пізніших. Це можна продемонструвати на прикладі доволі цікавого незвичного чехословацького пістолета-кулемета ZK-383, який зберігається у фондозбірні. На музейному зразку на кожуху ствола є кільце для встановлення двоногої сошки. Ця особливість відрізняє зброю ранніх випусків. Пізніші зразки сошок не мали. Пістолет-кулемет ZK-383 почали виготовляти для армії Чехословаччини в 1938 р. Відомо, що із захопленням цієї країни Вермахт узяв на озброєння й певну кількість таких пістолетів-кулеметів [7, 234]. Очевидно, під час німецько-радянської війни нинішній музейний зразок був захоплений як трофей військовослужбовцем Червоної армії. Вирізьблені слова російською на прикладі «11 німецьких солдатів і один офіцер знищив М С» та 12 зарубок на зворотному боці свідчать про результативність бійця.

Пістолет-кулемет ZK-383 [29].

У фондах є як заводські зразки вогнепальної зброї, так і екземпляри, що їх виготовляли власноруч деякі учасники бойових дій, зокрема представники руху Опору. Якщо для перших характерні маркування, висока якість матеріалу, хороше виконання, то останнім, навпаки, зазвичай притаманні грубе виконання, відсутність будь-яких маркувань у вигляді клейм, інших позначень, низька якість деталей, які часто доводилося створювати кустарним способом у польових умовах. У фондозбірні Меморіалу зберігається пістолет-кулемет, що був виготовлений білоруськими партизанами й подарований Герою Радянського Союзу Давидові Бакрадзе – командирові полку 1-ї Української партизанської дивізії. Ця зброя є симбіозом підручних засобів. Ствол був узятий із пошкодженої гвинтівки, кожух ствола – з велосипедної труби, задня частина ствола – з водопровідної труби, пружини – з підбитого літака тощо. Хоча слід зауважити, що в умовах масового воєнного виробництва на збройних заводах і СРСР, і багатьох інших країн – учасниць війни теж застосовувалися такі конструктивні рішення. Випуск продукції мав на меті створення якомога більшої кількості зброї при найменших затратах коштів і матеріалів. Відомий британський пістолет-кулемет Sten, який є у фондах Меморіалу, причому в кількох екземплярах, теж виготовлявся з англійських водопровідних труб. Конкретно з них робили затворну коробку, що поступово переходила в кожух ствола, а також приклад [5, 29–30].

Саморобний пістолет-кулемет Героя Радянського Союзу Давида Бакрадзе [27].

Пістолет-кулемет Sten Mk.III [11].

Фондозбірня багата й на інші зразки таких артефактів. Зокрема, в ній є саморобний пістолет, який видається спробою скопіювати пістолет системи ТТ (Тульський Токарева). Уміщене нижче фото дає яскраве уявлення, наскільки просто виконаний зразок.

Саморобний пістолет [35].

Доцільно, втім, наголосити, що перші пістолети ТТ теж мали дещо грубий вигляд. Хоча під час розробки Тульського Токарева прикладами для наслідування слугували бездоганні системи бельгійського Бравнінга та американського Кольта, на початку 1930-х рр. промисловість СРСР не володіла таким точним устаткуванням, яке було у провідних країн світу.

Пістолет Browning M1900 [26].

Пістолет Colt M1911 [22].

Тулський збройовий завод лише поступово освоїв технологію виробництва напівавтоматичних пістолетів. Тож добре помітною є різниця між доволі простим виглядом ТТ зразка 1930 р. (на фото нижче – ліворуч) і вельми технологічним – ТТ зразка 1933 р. (на фото нижче – праворуч). Якщо перший мав дерев'яні щічки руків'я, то останній уже виготовлявся з пластмасовими [7, 194–195].

Пістолети системи Токарева зразка 1930 р. (ліворуч) і зразка 1933 р. (праворуч) [37; 9].

Досить важливо детально ідентифікувати рештки боеприпасів, зокрема гільзи. При цьому слід звертати увагу на форму, розміри і, звичайно ж, маркування. Така проста, на перший погляд, річ, як гільза, завдяки маркуванню дає важливу інформацію про місце й час виготовлення боеприпасу.

Наприклад, на денці гільзи від патрона до радянського сигнального пістолета калібру 26 мм число «537» – це позначення Кіровського заводу № 537 (нині – Відкрите акціонерне товариство «Кіровський завод “Маяк”»), а число «43» – рік випуску.

Фрагмент гільзи від патрона до сигнального пістолета калібру 26 мм [49].

Те саме можна сказати і про гільзу калібру 14,5 мм, яка була складником патрона до протитанкових рушниць Дегтярьова та Симонова: «3» – позначення Ульяновського патронного заводу, «42» – рік випуску.

Гільза калібру 14,5 мм [46].

Найбільш інформативними в сенсі маркування є німецькі гільзи калібру 7,92 мм, які виготовляли для карабіна Маузера та кулеметів MG-34 й MG-42. У маркуванні зазначено рік виготовлення, завод, номер партії та консистенцію металу у виробі. Цікаво, що на більшості гільз зустрічаються маркування довоєнних років – «37», «38». Це досить яскраво свідчить про масштаби мілітаризації Третього райху та його підготовку до тотальної війни.

На денці гільзи, зображеної на знімку нижче, міститься маркування у вигляді символів «P25», «S*», «6» і «37». «P25» – це позначення заводу «Зебальдусгоф» у м. Троєнбрицен (нині – федеральна земля Бранденбург), «S*» – підтвердження того, що гільза повністю виготовлена з латуні, «6» – номер партії, «37» – рік випуску.

Гільза калібру 7,92 мм [48].

На денці гільзи воєнного періоду на світлині нижче помічаємо символи «ави», «S*», «10» і «43», де «ави» – позначення металообробного товариства «Зільва» в м. Гентін (нині – федеральна земля Саксонія-Ангальт), «S*» – підтвердження того, що гільза повністю виготовлена з латуні, «10» – номер партії, «43» – рік випуску.

Гільза калібру 7,92 мм [52].

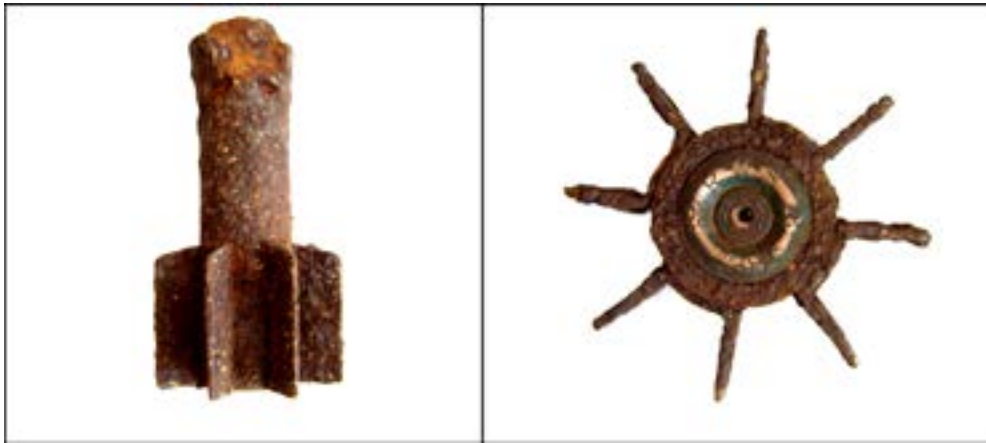
Кілька слів незайве сказати про маркування, яке міститься на вибивних патронах стабілізаторів мін. Річ у тому, що денце вибивного патрона дуже добре зберігається, адже його виготовляють зазвичай із латуні або міді. Тому в більшості випадків можна без проблем розібрати символи на ньому. Іноді на опис до науковців Музею потрапляли стабілізатори із заіржавілими трубкою та лопатями, але саме денце вибивного патрона мало вигляд порівняно непоганий.

Наприклад, у зображеного нижче стабілізатора для радянської міни О-832 калібру 82 мм помітні маркування у вигляді цифр «58», «20» і «39». Цифра «58» – це позначення Московського дроболиварного патронного заводу ім. К.Є. Ворошилова, «20» – діаметр вибивного патрона в міліметрах, «39» – рік випуску.

Стабілізатор для радянської міни О-832 калібру 82 мм [45].

Так само і в стабілізатора для німецької міни Wgr.36 калібру 50 мм на денці вибивного патрона є символи «RWS», «28», «38». «RWS» – це позначення акціонерного товариства «Rheinisch-Westfälische Sprengstoff» у м. Нюрнберг, «28» – діаметр вибивного патрона в калібрах, «38» – рік випуску.

Стабілізатор для німецької міни Wgr.36 калібру 50 мм [44].

І радянський, і німецький стабілізатори було знайдено на місцях боїв, які точилися в районі Лютізького плацдарму восени 1943 р.

Нерідко на опис потрапляють залишки озброєння та боеприпасів, на яких маркування розібрати вже неможливо або ж воно взагалі відсутнє. У цьому випадку доцільно порівняти форми й розміри з можливими аналогами. Одного разу до Музею на опис надійшла гільза артилерійського боеприпасу без будь-яких маркувань, позначень. Її було знайдено на місцях боїв між Червоною армією та Вермахтом, що тривали восени 1943 р. західніше м. Київ. Відмірявши діаметр, вдалося встановити калібр – 7,5 см. Зрозуміло, що знахідку можна було б сплутати з гільзами для радянської гармати ЗІС-3, яка мала приблизно такий самий калібр – 76 мм. Але така продовгувата форма для них не характерна – вони значно коротші. Довжина цієї гільзи становила 71,5 см, а діаметр фланця – 10 см.

Саме такими є розміри гільзи для німецької протитанкової гармати PaK 40 [4, 79]. Таку гармату представлено в залі № 12 і фрагментами в залі № 13 Музею. Ця зброя набула масового поширення на фронті з 1942 р. і використовувалася німецькою армією до кінця війни.

Гільза артилерійського боеприпасу калібру 75 мм [47].

75-мм протитанкова гармата PaK 40. Зал № 12 [40].

75-мм протитанкова гармата PaK 40. Зал № 13 [41].

Ще один приклад – 57-мм бронебійний снаряд, який було знайдено на місцях боїв між Червоною армією та Вермахтом, що тривали восени 1943 р. поблизу смт Гостомель Київської області. Установлення калібру спершу дало змогу припустити, що це боеприпас до радянської протитанкової гармати ЗІС-2. Та виявилось, що її снаряди мають зовсім іншу форму. А напрямний поясок знайденого предмета мав хвилясті лінії, що характерно для англійських боеприпасів. У процесі дослідження було з'ясовано, що це снаряд британської протитанкової шестифунтової гармати QF, яку встановлювали в башти танків Churchill

(«Черчилль»), Matilda («Матільда») і Valentine («Валентайн»). За програмою ленд-лізу певну кількість цих танків було надано Червоній армії. Чимало з них справді брали участь у боях за Київщину восени 1943 р.

Бронебійний снаряд калібру 57 мм [51].

Одним із видів зброї, без яких важко уявити сучасне ведення бойових дій, є ручні гранати. У роки Другої світової війни кожна армія мала свої зразки такого озброєння, які візуально досить легко розрізнити.

У Червоній армії однією з найпоширеніших була РГД-33 – ручна граната Дьяконова зразка 1933 р. Досить часто на ці гранати встановлювали так званий оборонний чохол (інша назва «сорочка»). Це металева насадка з помітними ромбоподібними поділками для утворення якомога більшої кількості осколків під час вибуху. Досить значна кількість цих сорочок були скомплектовані співробітниками, і нині вони представлені в експозиції або зберігаються у фондах.

Ручна граната РГД-33. Зал № 3 [39].

Осколковий оборонний чохол (сорочка) для ручної гранати РГД-33 [43].

Під час Другої світової війни бойове хрещення пройшла й широковідома граната Ф-1, створена на основі однойменної французької гранати часів Першої світової. Завдяки своїй надійності й простоті вона досі перебуває на озброєнні багатьох країн світу.

Ручна граната Ф-1 [36].

У німецькій армії найпоширенішою була граната з довгим дерев'яним руків'ям – Stielhandgranate M24. Вона хоч і не була потужною, проте її можна було кинути значно далі, ніж інші гранати. Один солдат військ СС установив рекорд, метнувши її на 70 м [57, 55]. Застосовували у Вермахті й гранату Eihandgranate M39, у перекладі – «яйцеподібна граната». Обидва зразки представлено в залі № 1 Музею.

Ручна граната Stielhandgranate M24. Зал № 1 [30].

Ручна граната Eihandgranate M39. Зал № 1 [31].

Загалом цікаво, що завдяки наявним у фондах зразкам озброєння та боеприпасів ми можемо висвітлити чи не кожен військовий конфлікт ХХ ст. Зокрема, чимало трофеїв надійшло з Афганістану. Вражає як кількість, так і різноманіття зразків озброєння бійців афганської опозиції. Це зброя різних епох та країн-виробників, що стала цінними експонатами фондової колекції. Насамперед варто відзначити зразки часів британської колоніальної експансії, такі як карамультук з ударно-капсульним замком другої половини ХІХ ст., а також пістолет Enfield, що має той самий принцип дії і виготовлений також у другій половині ХІХ ст.

Карамультук з ударно-капсульним замком [12].

Пістолет Enfield з ударно-капсульним замком [15].

Серед інших цікавих зразків цього періоду, які використовували афганці в боротьбі з радянськими військами, був американський револьвер Merwin & Hulbert Frontier 4th Model, виготовлений між 1887 та 1891 рр. Це доволі рідкісна зброя, ціна якої на сучасних аукціонах сягає 1000 доларів США.

Револьвер Merwin & Hulbert Frontier 4th Model [14].

Зрозуміло, що бійцям афганської збройної опозиції доводилося воювати і з сучаснішою зброєю, яка надходила до них із західних країн, а також Пакистану. Крім зразків, створених у період Другої світової війни, афганці використовували й передову на той час американську зброю, серед якої – штурмова гвинтівка M16 та переносний зенітно-ракетний комплекс FIM-92 Stinger.

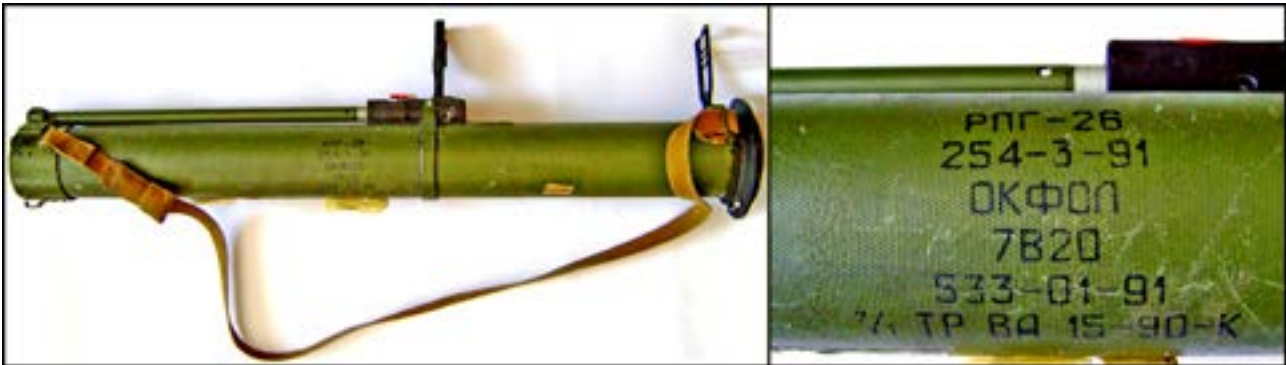
Штурмова гвинтівка M16 [13].

Пускова труба переносного зенітно-ракетного комплексу FIM-92 Stinger [17].

Як відомо, до Музею надходить велика кількість залишків озброєння та боєприпасів, пов'язаних із подіями сьогодення, а саме війною на Сході України. По суті, його співробітникам випала нагода способом детального дослідження предмета вкотре підтвердити російську присутність на Донбасі. Адже у фондозбірні є предмети, які не перебували на озброєнні українських формувань, натомість відомо, що такі зразки використовуються в російській армії. Серед них – ручний протитанковий гранатомет РПГ-26 «Аглень». Гранатомет виготовляється від 1985 р., але на озброєнні української армії не перебуває. Його основний виробник – це завод № 254 у м. Челябінськ, також відомий як Виробниче об'єднання «Сигнал». На маркуванні зображеного нижче гранатомета, знайденого в районі с. Гранітне Волноваського району Донеччини, помітні символи: «РПГ-26». Нижче – «254», це і є позначення вже згаданого заводу-виробника пускового

пристрою, «3» – номер партії пристрою, «91» – рік його випуску. Далі вказано такі дані: «ОКФОЛ» – вибухова речовина, «7В20» – тип підривача, «533» – позначка Нерехтського механічного заводу № 533, який і виробив речовину та підривач, «01» – номер партії речовини й підривача, «91» – рік їхнього випуску. Останніми зазначені символи: «7/1 ТР ВА» – марка пороху, «15» – номер партії пороху, «90» – рік випуску пороху, літера «К» – Казанський пороховий завод.

Пусковий пристрій ручного протитанкового гранатомета РПГ-26 «Аглень» [33].

На відбитих у проросійських бойовиків позиціях були вилучені й ПЗРК «Игла-1». Цю зброю постачали терористам із території РФ. Зокрема, відомо, що нею було збито кілька українських вертольотів та сумнозвісний Іл-76Д в Луганському аеропорту. Цей комплекс перебуває і на озброєнні ЗСУ, проте на Донбасі не застосовувався через відсутність достойних цілей. На фото нижче – екземпляр, вилучений під час спецоперацій у районі м. Дебальцеве. Принцип розшифрування маркування цього зразка такий самий, як і гранатометних пускових пристроїв: «9М313» – індекс ракети, «03» – номер партії ракети, «85» – рік виготовлення ракети, «2» – індекс заводу – виробника ракети, «031363» – обліковий номер ракети. Нижче вказані складальні дані, а також тип і стан бойової частини: «03» – номер партії складання, «85» – рік складання, «2» – індекс складального заводу, «О-Ф» – осколково-фугасна дія бойової частини, «ОК СНАР» – «окончательно снаряжённый», тобто готовий до застосування боєприпас.

Пускова труба 9П322 переносного зенітно-ракетного комплексу 9К310 «Игла-1» [32].

Кілька слів варто приділити вогнемету РПО-А «Шмель». Інформація стосовно цієї зброї в масмедіа доволі неоднозначна. У деяких репортажах вогнемет «Шмель» представляли як беззаперечний доказ російської присутності на Донбасі, мовляв, він перебуває на озброєнні тільки в армії РФ. Насправді вогнемет «Шмель» з'явився в СРСР іще в 1980-х рр. і з успіхом застосовувався в тому ж таки Афганістані, де дістав неофіційну назву «Шайтан-труба». Після розпаду Радянського Союзу певна кількість цих вогнеметів залишилася на території колишніх республік, зокрема й України, і тривалий час зберігалася законсервованою на складах. В Україні ці вогнемети розконсервовували лише у 2018 р., провівши їх технічне обслуговування. Після цього бійці ЗСУ використовують їх лише на навчаннях. А в зону бойових дій у наші дні надійшов вітчизняний аналог на основі «Шмеля» – вогнемет РПВ-16. А на озброєння російської армії в 2004 р. був узятий модернізований варіант РПО-М «Шмель-М».

Наразі у фондозбірні є три вогнемети «Шмель», привезені з місць боїв на Сході України. Зображений нижче вогнемет був скомплектований співробітниками Музею під час відрядження до зони бойових дій. Він виготовлений у 1989 р., що підтверджує маркування.

Пусковий пристрій ручного піхотного вогнемета РПО-А «Шмель» [34].

Принцип маркування повоєнних гільз калібру 7,62 мм здебільшого такий самий, як і за часів Другої світової. Верхнє число на денці – завод-виробник, нижнє – рік випуску. Скажімо, на денці зображеної нижче гільзи із с. Піски Ясинуватського району Донецької області «188» – позначення Новосибірського патронного заводу, «89» – рік виробництва. До речі, саме Новосибірські зразки гільз калібру 7,62 мм трапляються найчастіше.

Гільза калібру 7,62 мм [54].

Автоматні гільзи калібру 5,45 мм так само легко описати. Наприклад, «270» – позначення Луганського патронного заводу, «82» – рік випуску.

Гільза калібру 5,45 мм [56].

На гільзах, які виготовлено у XXI ст., маркування року випуску теж складається із двох цифр. Наприклад, на зображеній нижче гільзі позначення «03» означає 2003 р.

Гільза калібру 5,45 мм [55].

Нерідко на денці гільзи боєприпасу завод-виробник позначається не цифрами чи літерами, а іншими символами, зокрема фігурками. Скажімо, на знайдений у районі с. Опитне на Донеччині зображеній нижче гільзі калібру 30 мм від боєприпасу до автоматичного станкового гранатомета АГС-17 клеймом у вигляді стрілочки позначено Челябінський автоматно-механічний завод.

Гільза калібру 30 мм від боєприпасу до автоматичного станкового гранатомета АГС-17 [53].

Досить часто дату створення можна розібрати й на фрагментах боєприпасів, вилучених на місцях артобстрілів. Так, на носовій частині з детонатором від реактивного снаряда РСЗО БМ-27 «Ураган», знайдений на місці обстрілу українських позицій у 2018 р. поблизу смт Луганське на Донеччині, помітно маркування «3-88», де «3» – номер партії, а «88» – рік випуску. Таку потужну смертоносну зброю, як БМ-27 «Ураган» застосовували обидві сторони. Лише після Мінських домовленостей установки були поступово відведені з позицій.

Носова частина з детонатором від реактивного снаряда РСЗО БМ-27 «Ураган» [50].

У підсумку варто зазначити, що фондозбірня Національного музею історії України у Другій світовій війні містить неймовірно багату колекцію вогнепального озброєння та боєприпасів різного призначення, яка може становити значний інтерес для воєнних істориків, дослідників зброї, колекціонерів. За кожним таким артефактом стоїть своя неповторна автентична легенда. Кожен із цих експонатів є мовчазним свідком буремних подій, що забрали життя мільйонів людей. Як наявну у фондозбірні, так і ту, що надходить до неї, зброю ретельно вивчають і аналізують наукові співробітники Меморіального комплексу. Іще багато цікавого можна відкрити, детально досліджуючи експозити і спираючись

на компетентні каталоги, довідники та інші авторитетні джерела інформації, присвячені цій темі.

Джерела та література:

1. *International Ammunition Association, Inc. Headstamp codes* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cartridgecollectors.org/?page=headstampcodes>. – Назва з екрана.
2. *Patronen.SU* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://patronen.su/index.php>. – Назва з екрана.
3. *Walter S., Dunn Jr. Stalin's Keys to Victory: The Rebirth of the Red Army in World War II.* – Westport, Conn., and London: Praeger Security International, 2006.
4. *Барятинский М.Б. Славянская броня Гитлера.* – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 112 с.: ил.
5. *Кудишин И.В. Пистолеты-пулемёты: Иллюстрированный справочник / И.В. Кудишин.* – М.: АСТ, Астрель, 2001. – 96 с.: ил.
6. *Определитель боеприпасов по клеймению на донных частях гильз* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://karel-val.narod.ru/spravochnik/gilzi_tabl.htm. – Назва з екрана.
7. *Фаулер У., Норт Э., Строндж Ч. Энциклопедия пистолетов, револьверов и автоматов [текст]: пер. с англ. В. Скоробогатова.* – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО «Книжный клуб “Клуб Семейного Досуга”», 2010. – 256 с.: ил.
8. *Фаулер У., Суини П. Энциклопедия стрелкового оружия. Винтовки, автоматы, пулемёты / Уилл Фаулер, Патрик Суини; пер. с англ. В. Скоробогатова. 2-е изд., стер.* – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО «Книжный Клуб “Клуб Семейного Досуга”», 2011. – 256 с.: ил.
9. *Фонди НМІУДСВ.* – КН-14647. – 3Т-238.
10. *Там само.* – КН-181915. – 3Т-1145.
11. *Там само.* – КН-200156. – 3Т-1236.
12. *Там само.* – КН-200157. – 3Т-1235.
13. *Там само.* – КН-200252. – 3Т-1247.
14. *Там само.* – КН-202238. – 3Т-1258.
15. *Там само.* – КН-202249. – 3Т-1269.
16. *Там само.* – КН-202744. – 3Т-1283.
17. *Там само.* – КН-203810. – 3Т-1291.
18. *Там само.* – КН-205488. – 3Т-1321.
19. *Там само.* – КН-207332. – 3Т-1367.
20. *Там само.* – КН-207333. – 3Т-1368.
21. *Там само.* – КН-207334. – 3Т-1369.
22. *Там само.* – КН-207337. – 3Т-1356.
23. *Там само.* – КН-212214. – 3Т-1381.
24. *Там само.* – КН-21291. – 3Т-376.
25. *Там само.* – КН-21309. – 3Т-394.
26. *Там само.* – КН-21323. – 3Т-408.
27. *Там само.* – КН-21374. – 3Т-459.
28. *Там само.* – КН-226500. – 3Т-1489.
29. *Там само.* – КН-23136. – 3Т-421.
30. *Там само.* – КН-232542/1. – 3Т-1498/1.
31. *Там само.* – КН-249833. – 3Т-1537.
32. *Там само.* – КН-269422. – 3Т-1621.
33. *Там само.* – КН-269423. – 3Т-1622.

34. Там само. – КН-277141. – 3Т-1705.
35. Там само. – КН-335. – 3Т-58.
36. Там само. – КН-3774. – 3Т-173.
37. Там само. – КН-5833. – 3Т-212.
38. Там само. – КН-81299. – 3Т-1038.
39. Там само. – НД-21849.
40. Там само. – НД-28751. – ТФ-4674.
41. Там само. – НД-28752. – ТФ-4675.
42. Там само. – НД-28823.
43. Там само. – НД-28830.
44. Там само. – НД-30046.
45. Там само. – НД-30055.
46. Там само. – НД-30067.
47. Там само. – НД-30951.
48. Там само. – НД-30979.
49. Там само. – НД-31003.
50. Там само. – НД-31153.
51. Там само. – НД-31207.
52. Там само. – НД-31210.
53. Там само. – НД-31618.
54. Там само. – НД-31636.
55. Там само. – НД-31651.
56. Там само. – НД-31653.
57. Харт С., Харт Р. Вооружение и тактика войск СС / С. Харт, Р. Харт; [пер. с англ. В. Феоклистовой]. – М.: Эксмо, 2006. – 192 с.: ил.
58. Хогг Я. Огнестрельное оружие: справочник / Хогг Ян; перевод с английского С.Л. Федосеева. – М.: Астрель, АСТ, 2002. – 448 с.: фот. – (Справочники Джейн). – (Jane's).
59. Шант Кристофер. Стрелковое оружие. Иллюстрированная история. – Москва: Омега, 2002.

© Златко ЗЛАТАНОВ

НАУЧНОЕ АТРИБУТИРОВАНИЕ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ВООРУЖЕНИЯ, СТРЕЛКОВЫХ И АРТИЛЛЕРИЙСКИХ БОЕПРИПАСОВ, ПОСТУПАЮЩИХ В ФОНДОВОЕ СОБРАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Статья посвящена атрибутированию вооружения и боеприпасов, хранящихся в фондовом собрании Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс и поступающих в него. Это образцы, применявшиеся в разных войнах, военных конфликтах XX и XXI вв., в частности во Второй мировой войне, боевых действиях в Афганистане, а также в современной войне на Востоке Украины. Труд может представлять интерес для экспозиционеров, сотрудников фондов, занимающихся описанием и экспертизой

подобных предметов, а также исследователей оружия, военных историков, коллекционеров. Большое внимание уделено идентификации и маркировке образцов стрелкового оружия и гильз боеприпасов.

Ключевые слова: атрибутирование, маркировка, Вторая мировая война, Вермахт, Красная армия, Мемориал, гильза, снаряд, ручная граната, пистолет, пистолет-пулемёт, винтовка, огнемёт, гранатомёт.

© Zlatko ZLATANOV

SCIENTIFIC ATTRIBUTION OF FIREARMS, RIFLE AND ARTILLERY AMMUNITION FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

The article is devoted to the attribution of weapons and ammunition, which are stored at and delivered to the collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex. These are artifacts used in various wars, military conflicts of the XX and XXI centuries, in particular in the Second World War, the Soviet-Afghan War, as well as in the modern war in eastern Ukraine. The article may be of interest to the curators of exhibitions, workers of the collections department who describe and examine such objects, as well as weapons researchers, military historians, collectors. The research pays much attention to the identification and marking of small arms and ammunition shells.

Keywords: *attribution, marking, Second World War, Wehrmacht, Red Army, Memorial, shell casing, shell, hand grenade, pistol, submachine gun, rifle, flamethrower, grenade launcher.*

УДК 94(477.43-22)“1939/1945”

© Віта КОНІНА

**ПАМ'ЯТЬ НА МАРГІНЕСАХ. ЯК ПАМ'ЯТАЮТЬ
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ОДНОМУ СЕЛІ
(НА ПРИКЛАДІ с. ЧАПЛЯ ЛЕТИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті висвітлено трагічні події, що відбувалися за воєнної доби на території с. Чапля Летичівського району Хмельницької області. Проаналізовано участь жителів села в німецько-радянській війні та їхні долі. На прикладі невеличкого населеного пункту показано, як окупаційна політика трансформувалася на регіональному рівні.

Ключові слова: Друга світова війна, Хмельниччина, Поділля, с. Чапля, Летичівський укріпрайон, Летичівський район (Летичівщина), пам'ять.

Руді вітрила підняла, пливе
Зловіща ніч на Україну.
Та поки серце в нас живе –
Нас не поставиш на коліна.
Колись історія назве
Наш час – народженням людини,
Бо поки серце в нас живе –
Ми не стояли на колінах.

Володимир Булаєнко
1 грудня 1942 р.

Автор цих рядків народився 8 серпня 1918 р. До війни – вчитель. На фронті – від червня 1941 р. Молодший лейтенант, поранений на Донбасі, потрапив до полону. Втік, дістався рідного с. Сорокодуби на Хмельниччині. Від березня 1944 р. – знову на фронті. Загинув 19 серпня 1944 р., похований у латвійському м. Бауска. На могильній плиті замість військового звання написано «поет».

Друга світова війна залишила глибокий слід у пам'яті людства. Двічі вона прокотилась, як вогненний смерч, Україною. Її земля була одним із театрів бойових дій – найзапекліших баталій Другої світової. 1 вересня 1939 р. війна прийшла на ту частину території України, що входила до складу Польщі. До останнього дня війни, 2 вересня 1945 р., українці воювали на різних фронтах глобального конфлікту, часто – один проти одного. Значна частка страждань, які випали на долю України у Другій світовій війні, була наслідком її бездержавності та безсуб'єктності.

«Те, що дехто намагається зобразити як “російську славу”, було в багатьох аспектах українською війною. Жодна інша європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених містам і селам, промисловості, сільському господарству, людській силі, як Україна», – вважав американський журналіст, дослідник Едгар Сноу [15].

Нині пам'ять про Другу світову – це не лише історичні дослідження науковців, а й пошукова та краєзнавча діяльність місцевих ентузіастів, усна історія про минуле, персональні історії тих, хто загинув, і тих, хто вижив. У своїй роботі співробітники Музею стикаються з різними видами пам'яті про війну: офіційною, колективною, особистою тощо. Носіями такої пам'яті стали різні групи учасників і жертв війни, серед яких є особлива категорія – родини загиблих військовослужбовців.

Друга світова війна не тільки забрала мільйони життів, знищила матеріальні й культурні цінності країн, а й зруйнувала найважливіше – сім'ї. Відновлення родинних зв'язків, з'ясування справжньої долі близьких, пошук останнього місця упокою загиблих дотепер залишаються життєвою необхідністю для багатьох людей. Запити на надання інформації про полеглих бійців, що надходять до Музею, стають суспільним підтвердженням необхідності пошукової роботи науковців та офіційним визнанням актуальності документального дослідження обліку втрат.

У 2020 р. до Музею звернувся Володимир Дзядух (місцевий краєзнавець, дитина війни, його батько загинув 10 березня 1945 р. в Німеччині) із проханням віднайти документи й уточнити долі учасників Другої світової – уродженців с. Чапля Летичівського району Хмельницької області. У 1970 р. в парку біля сільського будинку культури с. Чапля був облаштований пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-односельців. В. Дзядух продовжив пошукову роботу, щоб увічнити пам'ять про земляків та події Другої світової війни [10].

Науковці встановили персональні відомості й дослідили долі 107 жителів с. Чапля. Це маленьке село в Летичівському районі на Хмельниччині, перша згадка про яке походить із 1473 р. Село степове, найближчий ліс – за 7 км. У 1940-х рр. воно було віддалене від залізниці на 30 км, а від шосейної дороги, яка проходила через районний центр Летичів до м. Київ, – на 12 км. Нині в с. Чапля мешкає 276 осіб.

Хмельниччина розміщена на стику історико-географічних регіонів – Правобережжя та Західної України. Територія області належить до двох етнографічних регіонів: північна частина, район р. Случ, – до Волині, решта земель – до Поділля. У минулому Волинь та Поділля входили до складу різних держав, північні й західні межі сучасної області довгий час були державними кордонами. До 1939 р. Хмельницька область межувала з Польщею. Потрапив у прикордонну смугу й Лeticівський район [7, 421; 21].

У 1930-х рр. в районі зводили фортифікаційні споруди по берегу р. Південний Буг та її притоки р. Вовк. Це був один з епохальних оборонних проєктів минулого століття [2].

На цьому будівництві мали відпрацювати певну кількість днів усі працездатні чоловіки Лeticівського району. До 1939 р. оборонні споруди були готові. Того самого року в усіх населених пунктах району оголосили мобілізацію чоловіків призовного віку. За кожним військовозобов'язаним закріплено номер дота й обов'язки згідно зі штатним розписом бойового підрозділу. Після проведеного навчання Лeticівський укріпрайон був приведений у цілковиту бойову готовність.

Після завершення «визволення» західноукраїнських земель та Буковини від «окупації» Польщі й Румунії збройні формування укріпрайону були демобілізовані, озброєння розукомплектовано. Утім, тренувальні військові збори відбувалися систематично з відпрацюванням взаємодії окремих дотів та підрозділів, облаштуванням ходів сполучення між дотами тощо [2; 10].

Із початком німецько-радянської війни указом Президії Верховної ради СРСР було оголошено загальну мобілізацію. 23 червня 1941 р. на території 14 із 16 наявних на той час військових округів почався призов військовозобов'язаних чоловіків [5].

У Лeticівському районі на Хмельниччині було проведено мобілізацію чоловіків 1905–1918 р. н. Життя краю регламентувалося вимогами воєнного часу. Промислові підприємства ремонтували військову техніку й транспортні засоби, колгоспи постачали харчі. Понад тисяча жінок, підлітків, людей похилого віку допомагали військовим частинам зміцнювати оборонні споруди Лeticівського укріпрайону: копали протитанкові рови, ходи сполучення між дотами, будували бомбосховища.

У райцентрі було сформовано винищувальний батальйон, до якого входило близько 200 добровольців. На підприємствах і в колгоспах району діяло ще близько 50 груп сприяння винищувальному батальйону [9, 8].

Тим часом знесилені в жорстоких прикордонних боях радянські війська під натиском сил противника, який мав перевагу, відходили до укріплених районів, розміщених на старому державному кордоні, серед яких був і Лeticівський. Ці укріпрайони приводити до бойового стану почали ще напередодні німецько-радянської війни. Однак давалася взнаки велика нестача озброєння. 11 червня

1941 р. для Летичівського укріпрайону зі складів Артуправління було передано: кулеметів «Максим» на станку Соколова – 4 шт., кулеметів «Вікерс» на тринозі – 2 шт., важких кулеметів Кольта – 6 шт., 37-мм батальйонних гармат Розенберґа на залізному лафеті – 4 шт., 45-мм танкових гармат зразка 1932 р. без башт – 13 шт., артилерійських снарядів калібру 45 мм – 320 шт., шрапнельних артилерійських снарядів калібру 76,2 мм – 800 шт., набоїв для гвинтівок калібру 7,62 мм – 27 тис. шт.

У той час кулеметів «Вікерс», Кольта, гармат Розенберґа й інших боєприпасів на озброєнні Червоної армії вже не було. Йшлося про залишки озброєння після громадянської війни, що тільки створювали проблеми із забезпеченням боєприпасами. Отже, укріплені райони були неприступними фортецями лише на папері [2].

Із розповідей учасників тих подій відомо: якщо в 1939 р. на кожній амбразурі дота стояв кулемет, то в 1941 р. існувало тільки один-два кулемети на дот, до того ж обов'язково розукомплектовані. Коли почалися бойові дії, стріляти було нічим, у патронних ящиках лежало по 2–3 шари набоїв, а решту їх займав пісок. Крім того, якщо командний склад був кадровим, то особовий склад підрозділів майже весь – із щойно призваних місцевих жителів.

Перші дні німецько-радянської війни виявилися трагічними. Ворожа армія стрімко просувалася територією Радянського Союзу. 7 липня 1941 р. командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник Михайло Кирпонос видав наказ командувачу військ 12-ї армії генерал-майору Павлові Понеделіну відійти до Летичівського укріпрайону і створити стійку оборону. Але той не мав у своєму розпорядженні необхідних сил. Оборону організували силами 13-го стрілецького корпусу, 24-го механізованого корпусу та 96-ї гірськострілецької дивізії. Чому їх було замало, генерал-майор П. Понеделін пояснює в листі до командувача Південно-Західного фронту: «Ознайомився з Летичівським УР, утрата якого загрожує саме вашому фронту. УР надзвичайно слабкий. Із 354 бойових споруд артилерійських лише 11, і це на фронті у 122 км. Решта – кулеметні доти. Для їх озброєння не вистачає 162 станкових кулеметів. УР розрахований на вісім кулеметних батальйонів, а є лише чотири нещодавно сформовані й непідготовлені. Немає мін, вибухівки й дротів. Найменший гарнізон польових військ потрібен для стійкої оборони в кількості чотирьох укомплектованих дивізій та однієї танкової. А я маю лише три гірські дивізії неповного складу. До того ж із сусіднім УР є непідготовлена ділянка на фронті 12 кілометрів» [2].

На той час до гарнізону Летичівського укріпрайону входили: 17-й і 39-й окремі кулеметні батальйони, шість взводів капонірної артилерії, 164-та окрема саперна рота, 186-та окрема рота зв'язку. Із такими силами Летичівський укріплений район розпочав бойові дії. Конкретно про це йдеться в бойовому донесенні коменданта укріпрайону комбрига Антона Якимовича. Це донесення зберігається в архіві Міноборони Росії в м. Подольськ Московської області.

Комбриг А. Якимович – учасник Першої світової та громадянської війн. Проїшов із боями 1941–1944 рр., загинув 25 серпня 1944 р. в Білорусії, похований у м. Мінськ [2].

У липні 1941 р. оборонні споруди Летичівського укріпленого району дали змогу на певний час зупинити німецьку навалу. Але ці бої навіть не було згадано у зведеннях Радінформбюро [2].

Бойові дії розпочалися о 17-й год 12 липня 1941 р. на ділянці 39-го окремого кулеметного батальйону. Там німці намагалися невеликими групами пройти передній край оборони. Їхні спроби були успішно відбиті гарнізонами дотів.

13–15 липня на всьому фронті Летичівського укріпленого району тривали наступальні дії противника. Артилерія гарнізону укріпрайону через відсутність боєприпасів вогню не відкривала, тож ворог уклинився в передній край оборони. Утім, оборона трималася.

На світанку 15 липня поблизу с. Криничне два батальйони німецької піхоти, вийшовши на передній край, заблокували доти № 307, 305 і 309. Посиливши артилерійський вогонь, ворог зосередив у районі заблокованих дотів піхоту. Із боку с. Шиїнці на передній край вийшло 20 танків противника. На прохання відкрити вогонь командир 579-го артполку відповів: «Снарядів немає. Але відкрию вогонь, наскільки зможу!». Було зроблено 10 пострілів [2].

Для знищення ворога, який прорвався, було створено загін із бійців комендантських взводів штабів укріпрайону й 13-го стрілецького корпусу чисельністю 200 осіб на чолі з комбригом А. Якимовичем. Підрозділ був передислокований із с. Лука-Барська в район с. Вовковинці. На світанку 16 липня розпочалась атака. Було вибито противника із с. Вовковинці, відтак загін підійшов до с. Галузинці. Утім, ворог зустрів його потужним кулеметним, мінометним та артилерійським вогнем. Довелося відступити. 17 липня 1941 р. гітлерівці ввірвалися до смт Летичів. Наступного дня було окуповано весь район. Командирський склад залишив оборонців Летичівського УР напризволяще [2; 7, 397].

Утрати захисників Летичівського укріпрайону становили: загиблими – 472, пораненими – 77, зниклими безвісти – 3067 осіб. 27 грудня 1941 р. управління Летичівського укріпрайону було розформоване [2].

У с. Чапля є своя історія, пов'язана з трагічними боями 1941 р. Серед тих, хто загинув під час відходу з Летичівського укріпрайону й похоронений у своєму селі, – два односельці: Дмитро Гуцалюк та Василь Данилюк [9, 59–60; 20]. Д. Гуцалюк загинув 16 липня 1941 р. біля с. Ревуха Летичівського р-ну. Завдяки довідці, яка зберігається в документальному зібранні Музею, з'ясовано, що тіло бійця було забране дружиною і поховане на кладовищі в рідному селі [17].

Доля чоловіків із села, які брали участь у боях 1941 р., склалася по-різному. Про один із моментів тих подій згадував Олександр Чавалда, який організував відхід учасників липневих оборонних боїв. Військовики відступали на двох підводах, лісом, їхали паралельно шосе в бік м. Вінниця. Неподалік населеного

пункту Дяківці Літинського району Вінницької області суцільний ліс закінчився, і вони потрапили в полон... Розмістили їх у конюшні колгоспу неподалік села. Її заповнили бранцями вщерть. Військовики з'ясували, що їх охороняє один вартовий. Приміщення, де утримували полонених, було завдовжки понад 30 м. Протилежні двері конюшні – заблоковані, а охоронець перебував здебільшого біля вхідних дверей. Бранці вирішили організувати втечу. Із 16 військовиків-односельців погодилися втікати 15. Міркували, що в полоні на всіх чекає смерть, а втікши, вони мають шанс залишитися живими.

Посеред ночі через горище, крізь дах, покритий очеретом, 15 сміливців вибралися назовні. Їхні долі склалися по-різному. Шестеро загинули в дальших боях. Серед них – лейтенант Арсентій Гре(и)нчук, 1915 р. н. У лавах РСЧА він перебував від 19 листопада 1937 р. Упродовж 1938–1940 рр. – курсант військового училища. Від 24 квітня 1941 р. – лейтенант, командир стрілецького взводу 76-го танкового полку. Потрапив у полон. Після втечі проживав на окупованій території. 7 березня 1944 р. був удруге мобілізований до армії, пройшов перевірку. Воював у складі 15-го окремого штурмового стрілецького батальйону 13-ї армії 1-го Українського фронту. 21 серпня 1944 р. загинув у бою на території Латвії. Нами встановлене сучасне місце розташування могили хмельничанина. Він похований на військовій ділянці цивільного кладовища м. Бауска в Латвії [13; 19].

Дев'ятеро односельців-утікачів після війни, в 1945 р., повернулися до рідного с. Чапля.

Військовополонений, який не погодився на втечу, – Іван Шидловський, 1911 р. н. Доля занесла його до одного з таборів у окупованій нацистами Норвегії. Він вижив. Був звільнений союзниками в 1945 р., репатрійований до Радянського Союзу, пройшов спецперевірку в 47-й навчальній стрілецькій дивізії Приволзького військового округу, повернувся до рідного села [10].

Переважна більшість населення України перебувала під нацистською окупацією. «Новий порядок» гітлерівців дійшов до кожного населеного пункту Летицького району вже наприкінці липня 1941 р.

Найперше окупанти запровадили суворі умови комендантського часу. За свідченнями очевидців, як попереджувальний захід для непокірних – на захопленій території вони відібрали 10 молодих чоловіків, ні в чому не запідозрених, вивели на окраїну населеного пункту й розстріляли [11, 625].

У селах мало місце неймовірне здирництво, запроваджували податки на все: худобу, землю, собак, котів, подушне. Із настанням зими в людей забирали кожухи, валянки, ковдри, подушки. В «общинних дворах» і «державних маєтках» – садибах поміщицького типу – примушували селян працювати з раннього ранку до пізнього вечора. Тих, які ухилялися від роботи, гітлерівські коменданти й поліцаї викликали до дільниць і били канчуками мало не до смерті. Каторжна, виснажлива праця майже не оплачувалася. За літній сезон на людину

видавали по кілька кілограмів ячменю й кукурудзи. Весь урожай пшениці, жита, картоплі, овочів і фруктів, продукцію тваринництва вивозили до Німеччини [11, 625; 8, 10].

Першими численними жертвами серед цивільного населення району стали євреї.

Як стверджує американська дослідниця Венді Лавер: «Історія України – критично важлива для розуміння ХХ століття, для розуміння історії геноциду, історії тоталітаризму та Радянського Союзу. Кожна четверта єврейська жертва Голокосту загинула на території, яка сьогодні належить Україні» [5, 65]. Ще до війни Летичівський район був густо заселений представниками цієї національності. У самому смт Летичів були єврейський колгосп та єврейське дитяче містечко, створене в 1925 р.

Масове знищення євреїв нацистами розпочалося на початку осені 1942 р. Окупанти готувалися до цього заздалегідь. У кварталі вулиць Т. Шевченка та Набережної (включно з базарною площею) в смт Летичів було створено гетто. Зігнаним туди євреям наказали на верхньому одязі на грудях і спині носити жовті нашивки із шестикутними зірками. Перший тиждень, за свідченнями очевидців, гетто не охоронялося посилено. Невільникам можна було забрати з помешкань деякі речі й на ринку обміняти їх на харчі. Та вже через кілька днів територію обгородили колючим дротом, ворота замкнули, розставили охоронців із вівчарками. Відпускали звідти лише кількох дівчат для прибирання приміщення комендатури й перукарні, які обслуговували гебітскомісара та його підлеглих. За особливими перепустками з гетто випускали кравців і шевців.

Із настанням холодів продовольство в гетто майже не постачалося. Почався голод. Працездатних в'язнів виганяли на розчистку шосе від снігу. Навесні взялися реконструювати автомагістраль Летичів – Вінниця. Голодних і обдертих в'язнів гнали на прокладання дороги та в головчинецькі каменоломні. Піднімали їх о третій годині ночі, близько 2 год на морозі тривала перевірка. Від холоду, голоду й виснаження люди падали, вмирали на шляху до кар'єрів. Ця дорога реконструйована потім і кров'ю євреїв та інших цивільних жителів Летичівського району.

22 вересня 1942 р., якраз на велике юдейське свято, євреїв стали групами звозити до яру за с. Залетичівка, змушували роздягатися догола, одяг і речі скидати на купу. Після цього їх розстрілювали. В акті Надзвичайної державної комісії від 1 червня 1944 р., яка розслідувала масові розстріли євреїв, зокрема, зазначено: «Матері повинні були укладати дітей на дно ями після того, як вони були розстріляні. Самі вони повинні були лягати зверху, і тоді їх розстрілювали... Фашисти ходили по трупах і перевіряли. Тих, хто виявляв ознаки життя, добивали» [11, 626].

Гетто проіснувало до 30 січня 1943 р. У цей день окупанти зібрали решту євреїв і теж стратили. То були кравці, шевці, перукарі, які обслуговували гітлерівців й одночасно готували собі зміну з неєврейського населення. Коли «учні»

оволоділи ремеслом, від них вимагали написаних заяв про те, що «вчителі» їм більше не потрібні [10; 11, 625–626].

Пам'ять людей закарбувала ці страшні події в різних історіях. Одну з них нам розповів Володимир Дзядух.

У далекому 1942 р. в с. Чапля мала місце трагічна подія, пов'язана з окупацією. До села прибився єврейський хлопчик 8–11 років. Бабуся оповідача Марина Степанівна Гаврищук (Садовник) приймила його, він у неї прожив близько місяця. А по сусідству в селі мешкав староста Мефодій Парчевський, якому на той час було за 60 років. Це була високоморальна, віруюча людина, яку в селі поважали. Коли німці зігнали селян на сходку й запропонували громаді обрати старосту, чоловіки, порадившись, запропонували Парчевського. Він похилого віку, в нього немає дітей, то йому все одно, яке покарання обере йому влада, коли повернуться радянці. Староста попереджав громаду села про будь-які дії окупантів, що можуть завдати шкоди селянам. Одного вечора Парчевський прийшов до бабусі й повідомив, що селом пішли слухи про єврейського хлопчика, про якого може дізнатися й поліція.

У селі був осередок поліції із 25 осіб, які обслуговували навколишні села, проводячи збір теплого одягу та харчів для німців, а також організували відправлення людей на примусові роботи до Німеччини.

Бабуся, порадившись із родичем Василем Садовником, вирішила відіслати малого в с. Копитинці чи с. Суслівці, де проживали родичі Садовників. Тієї самої доби увечері вона переправила хлопчика до Василя, але на четвертий день увечері при виході із села малого затримав німецький патруль.

Наступного дня в яру, що біля цвинтаря при в'їзді в населений пункт зі сторони смт Летичів, його розстріляли. Селяни похоронили малого, але німці заборонили робити надмогильний насип і наказали розрівняти місце поховання. Та щоб не стерлося в людській пам'яті це місце, селяни на могилі посадили пижмо – багаторічну трав'янисту рослину. Цвіте пижмо жовтими квітами від червня майже до кінця вересня. За спогадами В. Дзядуха, діти війни, які пасли худобу на тому полі, де похований цей хлопчик, часто колом стояли мовчки із гіркотою та сумом у душі навколо великого куща пижма... Самі сироти війни (36 воїнів-батьків полягли на фронтах війни), ці діти знали, що таке втрата найближчих і найрідніших.

Після вигнання гітлерівців із району летичівська єврейська громада перепоховала хлопчика в смт Летичів на єврейському цвинтарі [10].

Похоронено розстріляних євреїв за с. Залетичівка. Поховання займає близько 1 га. Через усю територію простягаються дві величезні могили, третя – менша (у ній – діти). У центрі височіє земляний курган, на якому бетонна стела з табличкою. У цих могилах лежать 7 тис. євреїв, із них понад 3 тис. летичівських.

Як і на всій території тимчасово окупованої України, в районі втілювалася нацистська програма «расової переваги», де кампанії знищення проводилися

«в ім'я прогресу». У летичівському костьолі, де тримали радянських військово-полонених, від тісняви, голоду, непосильної праці та знущань загинуло понад 200 осіб. А загалом за час тимчасової окупації району гітлерівці замучили і вбили близько 11 тис. мирних громадян та військовополонених [11, 626].

Тяжка доля спіткала громадян, вивезених на каторжні роботи до Райху. Це були 3872 жителі району [11, 628; 12].

За час війни Хмельниччиною прокотилися дві хвилі мобілізації до Червоної армії. Перша (від 23 червня 1941 р. до цілковитої окупації території області) збіглася в часі з оборонними боями; друга (1944–1945 рр.) – з проведенням наступальних боїв [14, 304]. Друга хвиля в с. Чапля розпочалася відразу з вигнанням нацистів – 8 березня 1944 р. [16, 247].

Науковці встановили, що 107 уродженців села з власної волі або за мобілізаційним примусом боролися проти Вермахту в Червоній армії. Більшість чаплинців – військовослужбовці рядового складу віком від 50 до 17 років (1892–1927 р. н.). Із загального переліку відомих нам учасників війни майже половина, 42 військовослужбовці, загинули. Полеглі бійці із с. Чапля були звичайними чоловіками, які мали цивільні професії, родини, дітей. На 36 військовиків у Музеї знайдено «похоронки». 23 сповіщення надійшли під час війни з військових частин, 9 – із Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу (м. Москва) родини отримали після війни. 11 чаплинців значилися «зниклими безвісти».

Наймолодшому із загиблих – Мефодію (Михтону) Чавалді, 1926 р. н., – на момент загибелі ледь виповнилося 18 років [18].

Найстаршому – Іванові Шевчуку, 1892 р. н., – було 50. Він – кадровий військовий, нагороджений іще перед війною орденами Червоної Зірки та Червоного Прапора. У роки Другої світової генерал-майор І. Шевчук – заступник командира 241-ї стрілецької дивізії Північно-Західного фронту. Під час боїв підірвався на протитанковій міні, помер від ран 30 жовтня 1942 р. на шляху до медсанбату. Похований на армійському цвинтарі на Березівському городищі поблизу с. Залуччя Осташковського міського округу Тверської області (Російська Федерація) [3, 998–1000].

Серед 107 учасників Другої світової війни із с. Чапля бойовими нагородами відзначено 37 осіб.

Іван Дзядух, 1912 р. н., червоноармієць 4-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту, був убитий 10 березня 1945 р., похований у Німеччині. Саме напередодні загибелі боєць був нагороджений медаллю «За відвагу» (наказ № 5/н від 4 березня 1945 р.). Незважаючи на поранення, він залишився на полі бою і брав участь «у відбитті контратак противника за плацдарм на р. Нейсе» [13].

У 1945 р. Олександр Чавалда, 1913 р. н., червоноармієць 1034-го артилерійського полку 127-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, відзначений

медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За взяття Берліна», «За визволення Варшави». У 1985 р. – орденом Вітчизняної війни I ст. [13].

Пам'яттєвий простір Другої світової війни складається з різних сегментів, які розкривають персоніфікований вимір людського життя в її екстремальних умовах.

Нині суспільство зацікавлене у висвітленні перебігу подій та доль звичайних солдатів під час найбільших випробувань ХХ ст., регіональних особливостей мобілізацій та бойових дій, життя на маргінесах, історії військовополонених, жахливих свідчень знищення єврейського населення тощо. Адже кожен із мільйонів людей, утягнутих у Другу світову війну, мав свою унікальну історію.

Саме з мікроісторичних досліджень доль звичайних українців у Другій світовій війні – жителів таких маленьких населених пунктів, як с. Чапля Летичівського р-ну Хмельницької області, – й утворюється велике пам'яттєве полотно всієї України.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 // Ред. кол.: І.О. Герасимов (голова), І.Т. Муковський і П.П. Панченко (заст. голови) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Бутенко В. З історії Летичівського укріпленого району [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ngr-ua.info/2013/09/7130>. – Назва з екрана.
3. Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымских, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий. – Т. 5: Пивоваров – Яцун. – М.: Кучково поле, 2015. – 1168 с.
4. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев (общ. ред.), В.М. Андронников, П.Д. Буриков. – М., 2009. – С. 36.
5. Гайванович І. Венді Лавер: «Геноцид – це злочин над злочинами» / І. Гайванович // Локальна історія. – 2021. – № 6. – С. 64–69.
6. Горьков Ю.А. Государственный Комитет обороны постановляет (1941–1945). Цифры, документы / Ю.А. Горьков. – М., 2002. – С. 492.
7. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Хмельницька область / Головна редакційна колегія: П.Т. Тронько (голова) та ін.; Редакційна колегія тому: М.І. Мехеда (голова) та ін. – К.: УРЕ, 1971. – 707 с.
8. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатомне видання в 10 т. – Т. 1 / Головна редакційна колегія: Герасимов І.О. (голова) та ін.; обласна редакційна колегія: Дарманський М.М. (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 688 с.
9. Там само. – Т. 6 / Головна редакційна колегія: Герасимов І.О. (голова) та ін.; обласна редакційна колегія: Дарманський М.М. (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1996. – 720 с.
10. Книга реєстрації поштової кореспонденції науково-дослідного відділу НМІУДСВ. – Вих. № 119/2021 (Лист Дзядух).
11. Книга Скорботи України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатомне видання в 10 т. – Т. 1 / Головна редакційна колегія: Герасимов І.О. (голова) та ін.; обласна

- редакційна колегія: Роздобудь А.Г. (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 792 с.
12. *Летичівські вісті*. – № 11. – 1943. – 18 серпня. – С. 4.
 13. *Память народа 1941–1945 гг.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
 14. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн.* – Кн. 1 / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 303–318.
 15. Сорока М. Україна у роки Другої світової. Мовою непростих фактів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3022513-ukraina-u-vogni-drugoi-svitovoi.html>. – Назва з екрана.
 16. *Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
 17. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ).* – Всеукраїнська база загиблих. – Хм-43187.
 18. *Там само.* – Хм-43394.
 19. *Там само.* – Хм-45034.
 20. *Фонди НМІУДСВ.* – Хмельницька обл. – Летичівський РВК. – Спр. 2 (поховання). – Облікова картка військового поховання с. Чапля Летичівського р-ну Хмельницької обл.
 21. *Хто є хто на Хмельниччині. Довідково-біографічне видання. Вип. 1* / Редакційна колегія: В.В. Болгов, В.Я. Бурбан, О.М. Завальнюк та ін. – К., 2003. – 208 с.

© **Віта КОНИНА**

ПАМ'ЯТЬ НА ЗАДВОРКАХ. КАК ПОМНЯТ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ В ОДНОМ СЕЛЕ (НА ПРИМЕРЕ с. ЧАПЛЯ ЛЕТИЧЕВСКОГО РАЙОНА ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье освещаются трагические события, происходившие во время войны на территории с. Чапля Летичевского района Хмельницкой области. Анализируются участие жителей села в немецко-советской войне, а также их судьбы. На примере небольшого населённого пункта показано, как оккупационная политика трансформировалась на региональном уровне.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Хмельницкая область, Подолье, с. Чапля, Летичевский укрепрайон, Летичевский район (Летичевщина), память.*

© Vita KONINA

MEMORY ON THE PERIPHERY. HOW THE SECOND WORLD WAR IS REMEMBERED IN ONE VILLAGE (ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF CHAPLYA, LETYCHIV DISTRICT, KHMELNYTSKYI REGION)

The Second World War was engraved on the human memory. There is no settlement in Ukraine without the place to honor the memory of those, who were killed in this war. Even in such a small village as Chaplya, Letychiv district, Khmelnytskyi region, where only 276 people live today. It is thanks to microhistory that we will be able to study nationwide processes in one epoch or another. A number of tragic events took place in the village – the death of fellow villagers on the fronts of the war, the German occupation, which lasted from July 18th, 1941, to March 8th, 1944, the forced deportation of the population to work in Germany, the Holocaust.

The genocide of the Jewish people was the most tragic within the territory of Ukraine, because there were the most massive physical executions here. There is a mass grave near the village Zaletichivka, Letychiv district. 7,000 Jewish people were buried there. 3,000 of them were from the district near the village of Chaplya.

One of the unknown topics is the participation of villagers in the war. During the Second World War, 107 people aged from 17 years to 50 years old were mobilized from the village to the front. 42 servicemen died. That is almost half of the total number of known participants of the war. "The dearth notifications" of 36 soldiers were found in the Museum. In 1970 in the village of Chaplya a memorial sign in honor of the fallen soldiers from the village was opened in the park near the village house of culture. There is information about the age of the soldiers and their awards, etc.

Despite the time passing, the family reunion, reaching out the true fate of relatives, search of the last resting place of the dead is still a vital necessity for many people.

Keywords: World War II, Khmelnytskyi region, Podillya, the village of Chaplya, Letychiv Fortress, Letychiv Region, memory.

НАШІ АВТОРИ

ДЕЙНЕКО Сергій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова (м. Харків)

ЗЛАТАНОВ Златко – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

КОНІНА Віта – науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ЛЕГАСОВА Любов – заслужений працівник культури України, заступник генерального директора Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

МИХАЛЕВИЧ Микола – директор Кортеліського історичного музею (с. Кортеліси)

СИДОРЕНКО Любава – кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

ФІЛАТОВА Наталя – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

О.М. Майборода, П. Махцевіч (Польща),

І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор),

О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шумахер (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (32–33) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2021. – 102 с.